

DE DERDE DOORBRAAK?

Een historische vergelijking tussen de politieke vernieuwingsbewegingen NVB, D'66 en LN/LPF

Kling, S.R. (Steven)
Radboud Universiteit Nijmegen

De derde doorbraak?

*Een historische vergelijking tussen de politieke
vernieuwingsbewegingen NVB, D'66 en LN/LPF*

Steven Kling s4479785

15-08-2016

Masterscriptie
Scriptiebegeleider: Jan Ramakers

Master Politiek & Parlement

Faculteit der Letteren
Radboud Universiteit Nijmegen

Inhoudsopgave

Inleiding	7
Methode	13
Hoofdstuk 1: de Nederlandse Volksbeweging (1945/1946)	21
Hoofdstuk 2: Democraten '66 (1966/1967)	41
Hoofdstuk 3: Leefbaar Nederland en de Lijst Pim Fortuyn (2001/2002)	55
Conclusies	71
Literatuurlijst	75

Inleiding

Nederlandse politici, journalisten en politiek-historische wetenschappers wisten haast niet wat hen overkwam toen aan het begin van het nieuwe millennium Pim Fortuyn de gevestigde politieke orde op haar grondvesten deed schudden. Fortuyn veranderde de verwachte premierstrijd tussen Hans Dijkstal (VVD) en Ad Melkert (PvdA) op radicale wijze door zichzelf met veel bombarie en een ongekend flamboyante en provocerende stijl te presenteren. Hierdoor veranderde het nationaal debat tijdens de verkiezingsstrijd in 2001/2002 ineens in een discours over 'nieuwe' en 'oude' politiek. De schok over de uitslag van de verkiezingen van 2002, met de binnenkomst van de LPF met 26 zetels en het dramatische zetelverlies van VVD en PvdA, was groot en haalde zelfs de internationale pers. Dit alles werd echter overschaduwd door de nog dieper choquerende moordaanslag op Fortuyn nog geen twee weken daarvoor.

Over de opkomst van Fortuyn, met in eerste instantie Leefbaar Nederland en later de LPF, is sindsdien veel geschreven. Het doel is hierbij veelal geweest om dit, in Nederland uitzonderlijke fenomeen, politiek en historisch te doorgronden. Onder rechts-conservatief georiënteerde publicisten zoals de jurist Wim Couwenberg en de socioloog Bert Snel wordt Fortuyn daarbij vooral gezien als een revolutionaire politieke denker die de ingedutte politieke status quo wist te doorbreken. Onder linkse publicisten zoals Maarten van Rossem en Dick Pels wordt de 'populistische' politiek van Fortuyn echter eerder als een bedreiging voor de Nederlandse democratie gezien.¹

De opkomst van Fortuyn in 'het lange jaar 2001' is door journalisten Jutta Chorus en Hans Wansink zeer nauwkeurig en gedetailleerd gereconstrueerd. Hierbij concluderen zij, op een meer genuanceerde wijze dan de hierboven genoemde schrijvers, dat Fortuyn de vinger op de zere plek wist te leggen door problemen te benoemen die al langer speelden bij

¹ W. Couwenberg, *Opstand der burgers: de Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*, (Budel, 2004); B. Snel, *PIM*, 2 dln (Amsterdam, 2013); M. van Rossem, *Waarom is de burger boos?: over hedendaags populisme*, (Amsterdam, 2010); D. Pels, *Het volk bestaat niet, leiderschap en populisme in de mediademocratie*, (Amsterdam, 2011).

kiezers. Echter stellen zij ook dat hij opportunistisch kon zijn als persoon en als politicus. Zij beschouwen hem daarom ook als een populist.²

De Nijmeegse historicus/politicoloog Koen Vossen heeft geprobeerd om de ideologie van Fortuyn wetenschappelijk te doorgronden. Vossen noemt Fortuyn daarbij in zijn studies de eerste vertegenwoordiger van het 'nieuwe populisme' in Nederland. Omdat Fortuyn op sommige punten eerder als liberalistisch dan als strikt populistisch beschouwd moet worden vindt Vossen het echter lastig om Fortuyn in één duidelijk politiek hokje te plaatsen.³

Veel aandacht is in studies naar de opkomst van Fortuyn ook besteed aan de manier waarop Fortuyn zich presenteerde aan het Nederlandse publiek. Historicus en publicist Clemens van Herwaarden legt in zijn boek bijvoorbeeld een verband met de charismatische leiderschapstheorie van Max Weber om de aantrekkingskracht van Fortuyn te verklaren. Volgens Van Herwaarden was dit charisma van Fortuyn dan ook doorslaggevend voor het succes van zijn opkomst. De Amsterdamse socioloog Jasper Muis heeft daarentegen in zijn dissertatie juist aangetoond dat het charisma van Fortuyn helemaal geen beslissende factor was in het succes van zijn beweging.³

Ook de Leidense historicus Henk te Velde, in wiens oeuvre het begrip politieke cultuur een prominente rol speelt, heeft aandacht besteed aan de manier waarop Fortuyn zich heeft gepresenteerd in de Nederlandse politiek. Te Velde bestempelt daarbij de manier van presenteren van Fortuyn, net als veel andere wetenschappers en publicisten, als een typisch populistische manier van politiek bedrijven. Te Velde heeft in zijn studie Fortuyn vergeleken met eerdere populistische politici uit de vaderlandse geschiedenis. Te Velde concludeert hierbij dat populisten geen echte inhoudelijke overeenkomsten vertonen. De politieke 'breuk' die Fortuyn in 2002 veroorzaakte zat volgens Te Velde daarom meer in de theatrale manier van presenteren van Fortuyn dan in het starten van een nieuwe politieke traditie.⁴

Ook politicoloog Paul Lucardie en historicus Gerrit Voerman van de Rijksuniversiteit

² H. A. Wansink, *De erfenis van Fortuyn: de Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers*, (Amsterdam, 2004); J. Chorus en M. de Galan, *In de ban van Fortuyn: reconstructie van een politieke aardschok*, (Amsterdam, 2002). ³ K.P.P.S Vossen, 'Van marginaal naar mainstream?: Populisme in de Nederlandse geschiedenis', *BMGN: Low Countries Historical Review* 127:2 (2012), 28-54; K.P.P.S Vossen, 'Een nieuw groot verhaal?: over de ideologie van de LPF en PVV.', in: C. C. Van Baalen (red.), *Jaarboek parlementaire geschiedenis* (2011), 77-85.

³ C. van Herwaarden, *Chaos en Charisma*, (Amsterdam, 2005); J. Muis, *Pim Fortuyn: The Evelution of a Media Phenomenom*, (Amsterdam, 2012).

⁴ H. te Velde, *Van Regentenmentaliteit tot Populisme: politieke tradities in Nederland*, (Amsterdam, 2010), 25, 245 – 260.

Groningen hebben een poging gedaan om Fortuyn en andere populistische politici uit de vaderlandse geschiedenis met elkaar te vergelijken. Zij zien het populisme echter, in tegenstelling tot Te Velde, weldegelijk als een politieke stroming. Hierbij komen zij ook expliciet tot een definitie van het populisme. Namelijk:

*‘Populisme is een dunne ideologie, waarin de kloof tussen het volk en de elite centraal staat. Het volk is homogeen en etnisch/cultureel zuiver, de elite is corrupt. Men wil meer invloed van het volk door meer directe democratie.’*⁵

Ondanks deze heldere definitie is het gebruik van de term populisme controversieel. Dit ligt niet aan de manier waarop Lucardie en Voerman dit begrip hebben gedefinieerd. Wansink en Vossen komen in hun studies namelijk met een zeer vergelijkbare definitie. Het problematische is eerder de negatieve bijklank die deze term altijd met zich mee lijkt te dragen. Lucardie en Voerman geven bijvoorbeeld aan hoe Jan Marijnissen niet wilde meewerken aan de totstandkoming van hun boek, omdat deze politicus zich van elke mogelijke definitie van de term populisme wilde distantiëren. Uitgesproken voorstanders van Fortuyn betwisten daarnaast het bestempelen van Fortuyn als populist omdat zij dit een demoniserende term vinden.⁶

Het gebruik van de term populisme wordt ook niet alleen betwist door uitgesproken voorstanders van Fortuyn of door politici die ervan worden beticht een populist te zijn. Vossen gebruikt de term populisme in zijn wetenschappelijke studies bijvoorbeeld wel maar hij noemt het begrip ook een ‘etiket’ dat meestal wordt gebruikt met een negatief waardeoordeel. Wie de term populisme gebruikt begeeft zich volgens Vossen daarom eigenlijk in een ‘conceptueel wespennest’. De Groningse historicus Dirk Jan Wolffram gaat zelfs nog een stap verder en stelt:

⁵ P. Lucardie & G. Voerman, *Populisten in de polder*, (Amersfoort, 2012), 16.

⁶ B. Snel, ‘Was Fortuyn wel een populist?’, *Civis Mundi: tijdschrift voor politieke filosofie en cultuur*, (2012), dit artikel is integraal te raadplegen op de website van Civis Mundi <<http://www.civismundi.nl/?p=artikel&aid=1848>> [geraadpleegd op 09-05-2016].

*‘populisme is een breed gebruikt begrip dat feitelijk slechts verwijst naar enkele uitzonderlijke fenomenen. Het begrip is als categorie nauwelijks bruikbaar voor een betekenisvolle duiding van de politieke geschiedenis’.*⁷

Het duiden van de opkomst en de beweging van Fortuyn blijkt al met al erg ingewikkeld. Dit terwijl er al veel wetenschappelijk onderzoek naar hem en naar zijn opkomst in de Nederlandse politiek in 2001/2002 is gedaan. Er is überhaupt al veel geschreven over Fortuyn de afgelopen 15 jaar. Niet zelden ontbreekt hierbij nuance. Fortuyn wordt vaak ofwel afgeschilderd als een verwerpelijke opportunistische populist, ofwel als een revolutionaire politieke held van het volk. In deze scriptie zal in ieder geval worden getracht om beide te vermijden. Daarbij zal de lijn van Wolffram in deze scriptie worden gevolgd in de gedachte dat een historisch onderzoek op basis van een betwistbaar – en vaak ook gekleurd – begrip rondom populisme eigenlijk weinig bijdraagt aan de discussie rondom de vraag hoe de opkomst van Fortuyn politiek en historisch geduid moet worden. Daarom wordt in deze scriptie gekozen voor een andere insteek dan bij veel bestaande studies over Fortuyn en zijn beweging. Fortuyn zag zichzelf namelijk niet zozeer als populist. Hij gebruikte deze term juist om anderen te bespotten. Hij zag zichzelf wel als een voorvechter van wat hij ‘nieuwe’ politiek noemde. Hij verzette zich daarbij tegen wat hij dan de ‘oude’ politiek noemde.⁸

De meeste historici zijn het er wel over eens dat Fortuyn gezien moet worden als een ‘vernieuwer’ in de Nederlandse politiek. Historicus Nederlandse geschiedenis Hans Blom stelt bijvoorbeeld dat Fortuyn een ‘begaafde en mediagenieke nieuwkomer was die zijn pijlen richtte op het, in zijn ogen, verwerpelijk bestel van bestuurders en gevestigde partijen’. Vossen zegt dat Fortuyn de Nederlandse politiek wilde moderniseren door het doorbreken van verouderde zuilen en het doorbreken van de macht van gecorrumpeerde bestuurders.

⁷ Vossen, ‘Van marginaal’, 29; Vossen, ‘Nieuw groot verhaal’, 77; D.J. Wolffram, ‘Populisme verleden tijd?’, *BMGN: Low Countries Historical Review*, 127-2 (2012), 55-74.

⁸ Fortuyn betitelde bijvoorbeeld Marcel van Dam spottend als een populist in een verhit debat tijdens het VARA-programma ‘Het Lagerhuis’ in 1997.

Ook de Nijmeegse historici Jac Bosmans en Alexander van Kessel stellen dat Fortuyn zich in 2001/2002 presenteerde als de representant van zogenaamde 'nieuwe' politiek.⁹

Maar hoe nieuw was deze roep van Fortuyn om 'nieuwe' politiek eigenlijk? Zijn er niet eerder dergelijke doorbraakbewegingen geweest in de recente Nederlandse parlementaire geschiedenis? Fortuyn was toch zeker niet de allereerste die termen als 'nieuwe' en 'oude' politiek gebruikte of die zich als vernieuwer presenteerde in de Nederlandse politiek?

In de Nederlandse parlementaire geschiedenis na 1945 zijn talloze voorbeelden te vinden van partijen en bewegingen die zich, op de een of andere manier, hebben afgezet tegen de bestaande politieke consensus. Veel van dit soort partijen zijn van marginale invloed gebleken, maar niet alle. In deze scriptie zal worden verdedigd dat de Nederlandse Volksbeweging (NVB) in 1945, en de Democraten 66 (D'66) in 1966/1967 zich op een enigszins vergelijkbare wijze hebben gemanifesteerd in de tijd waarin zij opkwamen als politieke beweging. De NVB en D'66 stelden namelijk, net als Fortuyn, het politieke stelsel *an sich* op de proef door politieke vernieuwing een belangrijk speerpunt van het heersende nationale debat te maken.

In de bekendste Nederlandse historische overzichtswerken wordt het vernieuwende en doorbrekende element van ook de NVB, en D'66 steevast bevestigd. Bosmans en Van Kessel noemen de NVB in 1945 de motor van de vernieuwingsdrang in de periode vlak na de Tweede wereldoorlog. Vooraanstaande historici als Ernst Kossman, Juliaan Woltjer, Piet de Rooy en Hans Blom zien de NVB eveneens als de vertegenwoordigers van 'nieuwe politiek' in deze tijd.¹⁰

D'66 wordt daarbij door de meeste historici als de partij beschouwd die in 1966/1967 een tweede golf van vernieuwingsdrang in de Nederlandse politiek teweeg bracht. Bosmans en Van Kessel noemen D'66 een partij die het verstarde partijenstelsel in de jaren zestig wilde 'openbreken'. Historici als Woltjer en De Rooy bevestigen dit beeld. De Maastrichtse politicologe/bestuurskundige Klaartje Peters noemt D'66 eveneens een doorbraakpartij en

⁹ Vossen, 'Een nieuw groot verhaal?', 78; H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, (Baarn, 2007), 372; J. Bosmans & A.R. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, (Nijmegen, 2011), 227.

¹⁰ Bosmans & Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 54; Blom & Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden*, 355; E.H. Kossmann, *De lage landen 1780/1980: twee eeuwen Nederland en België*, 2 dln (Amsterdam, 1986), II: 234-239; J. J. Woltjer, *Recent verleden: Nederland in de twintigste eeuw*, (Amsterdam, 2005), 217-218; P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten sinds 1813*, (Amsterdam, 2005), 204-207.

historicus Kossman gaat zelfs zo ver als te stellen dat D'66 bij haar oprichting enigszins leek op de NVB van 1945. Dit stelt hij zo omdat ook deze beweging een poging had gedaan om partijstructuren in Nederland te herzien.¹¹

De NVB, D'66 en Pim Fortuyn zijn er, om uiteenlopende redenen, niet (direct) in geslaagd om hun missie van een politieke vernieuwing tot een succes te maken. Dit doet echter niets af aan het feit dat zij alle drie het nationale politieke debat voor een korte, maar ook roerige, periode hebben weten te beheersen. Dit deden zij door zich te presenteren als voorvechters van 'nieuwe' politiek. Maar zijn alle drie deze bewegingen dan ook vergelijkbaar als vernieuwings- en doorbraakbewegingen? Een historische vergelijking tussen deze drie bewegingen kan een antwoord geven op deze vraag. In ieder geval kan een dergelijke vergelijking een ander licht laten schijnen op de vraag in hoeverre de opkomst van Fortuyn uniek is geweest in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Met deze scriptie zal daartoe een eerste poging toe worden gedaan.

De vraag die bij dit onderzoek centraal staat is daarmee: *Hoe nieuw was de roep van Pim Fortuyn om 'nieuwe politiek' in 2001/2002 wanneer zijn ideeën over politieke vernieuwing en een partijpolitieke doorbraak worden vergeleken met die van de Nederlandse Volksbeweging (NVB) in 1944/1945 en de Democraten '66 (D'66) in 1966/1967?*

¹¹ Woltjer, *Recent Verleden*, 499; Bosmans en Van Kessel, 118; Kossmann, *De lage landen*, II: 326; Klaarte Peters, *Een doodgewoon kabinet; acht jaar paars 1994-2002*, (Amsterdam, 2015), 20-21.

Onderzoeksmethode

De methode die bij dit onderzoek wordt gehanteerd is de historische vergelijking. Een dergelijke vergelijking is een bruikbaar instrument voor een historicus om een beeld geven van de uniciteit van historische gebeurtenissen en verschijnsels maar ook van de continuïteit en discontinuïteit van bepaalde historische processen. Toch is het gebruik van historische vergelijkingen enigszins controversieel. Historisch romanschrijver Maarten Asscher heeft dit passend verwoord door te stellen:

‘De vergelijking is een beladen stijlmiddel, maar als dat middel met zorg wordt gehanteerd, is het een ijzersterk inhoudelijk denkgereedschap, een instrument tot analyse, debat en beter begrip. Dat geldt voor alle typen vergelijkingen, en meest van al voor de historische vergelijking, waartegen althans in onze tijd het vaakst en het hardst wordt geïntercedeerd.’¹²

In de Nederlandse geschiedschrijving bestaat geen lange traditie van vergelijkend historisch onderzoek. Hans Righart heeft op dit gebied pionierswerk geleverd door zowel de Nederlandse industriële revolutie als de Nederlandse katholieke verzuiling in vergelijkend historisch perspectief te plaatsen.¹³

In de Engelstalige geschiedschrijving bestaan meer aansprekende voorbeelden van dit genre van historisch onderzoek. Barrington Moore jr. wordt bijvoorbeeld veelal als de internationale grondlegger van het vergelijkende historisch-sociologische onderzoek gezien. Naast Moore hebben ook Hannah Arendt en Ernst Nolte zeer beroemde voorbeelden van

¹² M. Asscher, *Appels en peren: lof van de vergelijking*, (Amsterdam, 2013).

¹³ H. Righart (red.), *De trage revolutie: over de wording van industriële samenlevingen*, (1991, Heerlen); H. Righart, *De katholieke zuil in Europa: het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*, (Amsterdam, 1986).

vergelijkende politiek-historisch studies afgeleverd. Door hen zijn bijvoorbeeld gerenommeerde studies verricht waarin vergelijkingen zijn gemaakt tussen het fascisme en het communisme en tussen verschillende varianten van fascisme. Hierbij werd door hen niet alleen aandacht geschonken aan de overeenkomsten, maar juist ook aan de verschillen tussen de historische actoren die zij vergeleken.¹⁴

Toch is vergelijkend historisch onderzoek, zoals eerder gezegd, niet onomstreden. Dit heeft veel te maken met het feit dat dit soort onderzoek de wetenschappen geschiedenis, politicologie en sociologie vaak op enigerlei wijze combineert. De vraag of dit wel kan en hoe dit precies zou moeten, levert veel voer voor discussie tussen wetenschappers. Zo vragen historici zich af of het wel wetenschappelijk verantwoord is om vanuit een bepaalde sociologische en/of politicologische theorie naar de geschiedenis te kijken. Politicologen en sociologen vragen zich op hun beurt af of het wel wetenschappelijk verantwoord is om theorieën te onderbouwen met onvolledige en subjectieve historische gegevens. Deze discussie is op deze scriptie echter nauwelijks van toepassing omdat van het toepassen en/of toetsen van een bepaalde politicologische of sociologische theorie in dit onderzoek geen sprake zal zijn.¹⁵

Er zijn overigens ook een aantal recente historisch-politicologische vergelijkende studies gedaan die meer specifiek betrekking hebben op het onderwerp van deze scriptie. Zo bestaan er interessante studies met vergelijkingen tussen Europese populistische partijen en personen. Hierbij wordt, net als bij de eerder genoemde vergelijkende studies, vaak een vergelijking getrokken tussen – personen/partijen uit – verschillende landen. Het onderzoek in deze scriptie zal zich echter nadrukkelijk beperken tot de Nederlandse parlementaire geschiedenis.¹⁶

Door Nederlandse historici en politicologen zijn ook al eerder pogingen gedaan om een historische vergelijking te trekken tussen de beweging van Fortuyn en vroegere

¹⁴ B. Moore jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, (Boston, 1966); H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, (New York, 1966); Francois Furet & Ernst Nolte, *Fascism and Communism*, (Lincoln, 2001); E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche: die Action française, der italienische Faschismus, der Nationalsozialismus*, (München, 1973).

¹⁵ E. Kiser, & M. Hechter, 'The Debate on Historical Sociology: Rational Choice Theory and its Critics', *American Journal of Sociology*, 104:3 (1998), 785-816; J. Mahony & D. Rüschmeyer, *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*, (Cambridge, 2003).

¹⁶ Zie bijvoorbeeld: D. Albertazzi & D. McDonnell (red.), *Twenty-first Century Populism: the Spectre of Western European Democracy*, (New York, 2008); Teun Pauwels, *Populism in Western Europe: Comparing Belgium, Germany and the Netherlands*, (London, 2008).

Nederlandse politieke partijen, personen en bewegingen. De eerder genoemde onderzoeken van Te Velde en van de Lucardie en Voerman hebben bijvoorbeeld een dergelijke insteek gehad. Maar zoals in de inleiding al is uitgelegd waren deze studies vooral gericht op het populistische karakter van al deze bewegingen. In dit onderzoek zal voor een andere insteek worden gekozen door juist te focussen op Fortuyn, D'66 en de NVB als aanjagers van een politieke vernieuwingsgolf.

Begripsdefinities bij dit onderzoek

Een methodisch probleem waarmee bij dit onderzoek rekening gehouden moet worden is dat alle drie de vernieuwingsbewegingen, die in dit onderzoek worden vergeleken, ieder hun eigen historische context kennen. Het verschil hiertussen zal in dit onderzoek dan ook expliciet en grondig worden behandeld. Daarnaast is het evident dat er zeer significante politiekinhoudelijke verschillen bestaan tussen deze drie bewegingen. In dit onderzoek wordt dan ook nadrukkelijk niet beoogd om de NVB, D'66 en Fortuyn af te schilderen als vertegenwoordigers van één en de zelfde politieke stroming of ideologie. De leiders van deze bewegingen hebben zelf ook nooit beweerd dat ze elkaars opvolgers waren.

De enige vooronderstellingen die bij dit onderzoek worden gehanteerd zijn dat alle drie de bewegingen zichzelf hebben doen voorstaan op hun 'vernieuwende' karakter en op het doorbreken van partijpolitiek structuren in de Nederlandse politiek. Alle drie deze bewegingen hebben het politieke debat namelijk voor een aanzienlijk deel weten te gedomineerd in de periode waarin zij opkwamen, juist door zich voor te stellen als 'nieuw' en door zich af te zetten tegen de 'oude' politiek. Wat vervolgens door deze drie bewegingen precies daarbij precies werd verstaan onder de begrippen 'nieuwe politiek' en 'oude politiek' is interpretabel en kan verschillen en is juist onderwerp van onderzoek. Niet alleen de overeenkomsten maar juist ook de verschillen tussen de bewegingen op dit punt zijn daarbij voor de uitkomsten van dit onderzoek interessant.

Daarnaast heeft elke van de drie bewegingen zo haar eigen ideeën gehad over het doorbreken van partijpolitieke structuren. Wat elk van deze drie bewegingen hiermee

bedoelde en voor ogen had wordt evengoed in deze scriptie onderzocht, zonder dat hier vooraf een duidelijke definitie van wordt gegeven.

Wel is het onontkoombaar om bij aanvang van dit onderzoek in te gaan op de definitie van het begrip *verzuiling*. Zowel de NVB als D'66 en Pim Fortuyn hebben namelijk expliciet gesproken over de Nederlandse verzuilde maatschappij en over verzuilde partijen. Dit brachten zij allen, ieder op hun eigen manier, in verband met hun eigen concept van 'oude' politiek. Dit deed de NVB daarbij nog het meest expliciet.

De meest gangbare wetenschappelijke definitie van de term 'verzuiling' staat op naam van politicoloog Arend Lijphart uit 1968. Zijn definitie is nog altijd een leidend in het historische debat over (politieke) verzuiling in Nederland. Zijn definitie komt grotendeels overeen met het idee dat de NVB in 1945 over de verzuiling had. Ook de visies van D'66 en Fortuyn over verzuilde politieke partijen zijn wat dit betreft weinig afwijkend. In de politicologische definitie van verzuiling van Lijphart was de Nederlandse samenleving tussen 1917 en 1967 namelijk vrij strikt verdeeld in drie bevolkingsgroepen die zeer trouw waren aan hun politieke partij: de katholieke zuil (RKSP en later KVP), de protestants-christelijke zuil (ARP en CHU) en de algemene zuil, die was onderverdeeld in een socialistische (SDAP en later PvdA) en een liberale tak (Liberale Unie, VDB en Vrijheidsbond en later VVD en D'66). Lijphart vond de Nederlandse verzuilde samenleving een heel stabiele samenleving. De elites van de zuilen bestuurden namelijk in goede harmonie het land. Deze elites hadden daarbij een als vanzelfsprekende steun vanuit het volksdeel dat fungeerde als ieders eigen stabiele achterban.¹⁷

De hierboven genoemde definitie van verzuiling slaat vooral op de partijpolitieke verhoudingen in Nederland. In 1917 werd het algemene kiesstelsel in Nederland ingevoerd en sindsdien hebben de verzuilde Nederlandse politieke partijen een vaste vorm aangenomen. Daarbij hebben zij dus een vrij stabiele electorale basis verkregen en gekend tot en met 1967. Vanaf de verkiezingen van dit jaar begon het electoraat in Nederland meer te verschuiven in hun steun tussen de bestaande politieke partijen. Daarbij kwamen ook meer nieuwe partijen op die steeds vaker een aanzienlijk electoraal succes wisten te behalen. Zogenaamde 'zwevende kiezers' gingen daarom na 1967 een steeds belangrijkere rol spelen bij verkiezingen in Nederland.

¹⁷ A. Lijphart, *Verzuiling, Pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, (Amsterdam, 1968), 26-27.

Een definitie van verzuiling zoals hierboven aangehaald is in verband met het onderwerp van dit onderzoek het meest relevant. Het is namelijk een definitie die ingaat op de partijpolitieke verhoudingen in Nederland. Het begrip verzuiling wordt echter door andere historici vaak ruimer geïnterpreteerd dan alleen dit partijpolitieke element. Een historicus als Righart heeft zich bijvoorbeeld, in tegenstelling tot Lijphart, meer gericht op de culturele geschiedenis van Nederland. Daarom hanteert hij een andere definitie van het begrip verzuiling dan Lijphart. Verzuiling in ruime zin gaat volgens Righart namelijk over de invloed die confessionele, socialistische en liberale instituties hebben gehad op de Nederlandse samenleving in de negentiende en twintigste eeuw in zijn geheel. Verzuilde instituties streefden volgens Righart namelijk naar een totale beheersing van het individuele leven van de eigen bevolkingsgroep.¹⁸

Er bestaat dan ook veel verschil van mening tussen de politicologische, sociologische en historische benadering van het begrip verzuiling. De Utrechtse politicoloog Siep Stuurman heeft bijvoorbeeld in zijn algemeen gerenommeerde studie uit 1983 beweerd dat alleen bij confessionele instituties echt sprake was van vorming van een maatschappelijke zuil. Dit omdat juist binnen deze gemeenschappen daadwerkelijk een verticale verbinding gemaakt werd tussen mensen uit verschillende klassen via de gemeenschappelijke religieuze levensbeschouwing. Er was volgens hem verder in Nederland alleen sprake van een socialistische beweging en een liberale sfeer waarin Nederlanders zich ook groepeerde.¹⁹

Volgens Righart was er bij de socialisten echter toch ook duidelijk wel sprake van een bepaalde mate van *verzuildheid*. Ook een historicus als Kossman gebruikte dit begrip liever dat het meer sociologische begrip verzuiling. Een door verzuildheid getypeerde samenleving was volgens Righart daarom een maatschappelijke structuur, waarin meerdere, ten opzichte van elkaar gescheiden organisatorische complexen bestaan. Deze kunnen volgens hem zowel godsdienstig als ideologisch gemotiveerd zijn. Daarom mag in de historische benadering ook zeker de socialistische beweging als verzuild worden aangeduid.²⁰

Binnen liberale kringen zette men zich heel sterk af tegen verzuilde instituties, ook op partijpolitiiek niveau. Het spreken van een liberale zuil is daarom ook onder historici niet erg gangbaar. Al zou het binnen de theorie van Righart strikt genomen wel kunnen en wordt

¹⁸ Righart, *De katholieke zuil in Europa*, 16; Kossman, *De lage landen*, 220.

¹⁹ S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland (Nijmegen, 1983)*, 60.

²⁰ Righart, *De katholieke zuil in Europa*, 11-17

deze vierder groep voor het gemak door sommige wetenschappers ook wel als zodanig aangeduid.²¹

Hoogleraar Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam Piet De Rooy heeft in 1995 getracht een balans op te maken over de vele en lange wetenschappelijke discussies over het begrip verzuiling. Zijn oordeel is hierbij dat het begrip verzuiling eigenlijk behoort tot de categorie *essentially contested concepts*. Dit betekent dat er geen overeenstemming bestaat onder wetenschappers over de aard van het verschijnsel, laat staan over de definiëring daarvan. Hij vindt daarom dat historici onderzoek zouden moeten gaan naar een alternatief en beter afgebakend begrip om het proces van verzuiling en ontzuiling in Nederland te duiden. Anders moet men het begrip zo min mogelijk gebruiken.²²

Ook een meer recente studie van de aan de Universiteit van Amsterdam verbonden historicus Peter van Dam uit kritiek op het gebruik van de term verzuiling in de politiekhistorische wetenschap. Van Dam noemt de verzuilingstheorie zelfs een misleidende mythe. Hij vindt dat een verzuilingsmetafoor ons geschiedbeeld in de weg staat en dat het begrip actuele debatten ernstig vertroebeld.²³

In dit onderzoek zal ondanks deze fundamentele kritiek toch gebruik worden gemaakt van een definitie van verzuiling. De drie bewegingen die in dit onderzoek worden vergeleken hebben namelijk zelf ook vaak (negatief) gesproken over het fenomeen verzuiling en over verzuilde politieke partijen. In dit onderzoek worden Lijphart en Righart gevolgd in hun theorie dat er in Nederland ten minste drie bevolkingsroepen (protestants-christelijke, katholieken en socialisten) waren die zich partijpolitiek verzuild organiseerde. De liberalen waren minder strikt georganiseerde groep en tegenhangers van deze verzuilde partijpolitiek maar zij vormde daardoor toch een vrij stabiele gezamenlijke vierde groep. Samen vormen deze vier belangrijke politieke stromingen in dit onderzoek daarmee de vier politieke 'zuilen' in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Zij hebben allen een belangrijk deel van de Nederlandse bevolking vertegenwoordigd tussen 1917-1967. Na 1967 zijn drie traditionele partijen (PvdA, CDA, VVD) blijven bestaan. Zij worden in dit onderzoek niet gedefinieerd als verzuild maar wel als erfgenamen van de Nederlandse verzuiling.

²¹ P. van Dam, *Staat van verzuiling: over een Nederlandse mythe*, (Amsterdam, 2011), 16.

²² P. de Rooy, 'Zes studies over de verzuiling', *BMGN – Low Countries Historical Review*, 110:3 (Amsterdam, 1995), 380-392.

²³ Van Dam, *Staat van verzuiling*, 110-120.

Opbouw van dit onderzoek

Bij de historische vergelijking in dit onderzoek wordt vooral gekeken naar de opkomst en de beginselideeën van alle drie de bewegingen NVB, D'66 en LN/LPF. Hiervoor wordt gekozen omdat vooral de presentatie van de beweging bij de oprichting en de politieke basisideeën over vernieuwing van de drie bewegingen relevant zijn voor dit onderzoek. Wel zal bij het analyseren van de beweging ook de uitkomsten van de vernieuwingsplannen van de beweging worden meegenomen. Aan elke beweging wordt een apart hoofdstuk in deze scriptie gewijd. Bij alle drie de hoofdstukken wordt gekeken naar dezelfde negen aspecten van een vernieuwingsbeweging:

- *1: Binnen welke historische context is de beweging ontstaan?*
- *2: Waarom en door wie is de beweging opgericht?*
- *3: Welke ideeën had de beweging over oude politiek, verzuiling en 'oude' partijen?*
- *4: Welke ideeën had de beweging over de moderne samenleving en moderne politieke verhoudingen?*
- *5: Welke ideeën had de beweging over het bestaande politiek bestel en over het doorbreken van partijpolitieke verhoudingen?*
- *6: Welke ideeën had de beweging over democratisering van de Nederlandse politiek en staatsrechtelijke vernieuwing?*
- *7: Welke ideeën had de beweging over representatie en over de kloof tussen burgers en de politiek?*
- *8: Op welke manier presenteerde de beweging zich en hoe verhiel zich dit tot de 'nieuwe' politiek die men voorstond?*
- *9: Wat is er van de vernieuwings- en doorbraakplannen van de beweging terechtgekomen?*

In het hoofdstuk 1 van dit onderzoek wordt gekeken naar de NVB in de jaren 1944/1945. Daarbij wordt gebruik gemaakt van bronnenmateriaal dat bestaat uit manifesten en beginselprogramma's van de NVB. Daarnaast worden de studies van Jan Bank over de

opkomst en ondergang van de NVB en van Madelon de Keizer over het elite-beraad in het gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel nader bestudeerd.²⁴

In het hoofdstuk 2 van dit onderzoek wordt gekeken naar de oprichting en beginjaren van D'66 in 1966/1967. Manifesten en verkiezingsprogramma's uit deze periode zijn de belangrijke bronnen bij dit deel van het onderzoek. Daarnaast wordt informatie verzameld uit de dissertatie van Menno van der Land over de geschiedenis van D'66 en uit de biografie over Hans van Mierlo geschreven door journalist Ben Rogmans.²⁵

In hoofdstuk 3 van dit onderzoek zal dieper worden ingegaan op de politieke ideeën van Pim Fortuyn in 2001/2002. De boeken die Fortuyn heeft gepubliceerd vanaf 1992 tot en met 2001 zijn hierbij de belangrijkste bronnen. Ook wordt er gekeken naar de verkiezingsprogramma's van LN en de LPF uit 2001/2002. Daarnaast wordt gebruik gemaakt van de dissertatie van Hans Wansink over de opkomst en politieke carrière van Fortuyn. In deze studie zijn namelijk veel relevante interviews met Fortuyn uit deze periode beschreven. Ook wordt gebruikt gemaakt van de biografie van journalist en politiek redacteur van Elsevier Leonard Ornstein over Fortuyn en van de reconstructie van de gebeurtenissen rondom de opkomst van Fortuyn in het jaar 2001 door NRC Handelsblad journalisten Jutta Chorus en Menno de Galan.²⁶

Tot slot wordt aan het eind van dit onderzoek gekeken naar de verschillen en overeenkomsten in de ideeën die deze drie bewegingen hadden over 'nieuwe politiek'. Centraal bij deze analyse staat de vraag in hoeverre de roep om 'nieuwe politiek' van Fortuyn uniek was in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Ook wordt hierbij ingegaan op de vraag in hoeverre deze onderzoeksresultaten zich verhouden tot eerdere historische en politicologische onderzoeken over Fortuyn.

²⁴ J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)*, (Deventer, 1978).; M. de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel: een elite-beraad in oorlogstijd*, (Alphen aan de Rijn, 1979).

²⁵ M. van der Land, *Tussen ideaal en illusie : de geschiedenis van D'66, 1966-2003*, (Den Haag, 2003); B. Rogmans, *Hans van Mierlo: een bon-vivant in de politiek*, (1991, Utrecht).

²⁶ Wansink, *De erfenis van Fortuyn*; L. Ornstein, *De jonge Fortuyn: de wordingsgeschiedenis van een omstreden politicus*, (Amsterdam, 2012); Chorus & De Galan, *In de ban van Fortuyn*.

1. De Nederlandse Volksbeweging (1944/1945)

De eerste vernieuwingsbeweging die in dit onderzoek wordt bestudeerd is de Nederlandse Volksbeweging (NVB) uit 1945. Deze beweging is direct na de bevrijding van Nederland in 1945 opgericht. Gesprekken over de oprichting van deze beweging zijn al tijdens de bezetting begonnen in het gijzelaarskamp van Sint-Michielsgestel. Hier werden verschillende Nederlandse politici, juristen en wetenschappers gevangen gezet door de Duitse bezettingsmacht onder leiding van rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart. Deze Nederlanders werden hier gevangen gehouden om te voorkomen dat de gevestigde politieke en bestuurlijke orde leiding kon geven aan verzetsactiviteiten binnen het bezette Nederland. De Duitse bezettingsmacht koos voor het gevangen zetten van deze personen om druk uit te oefenen en angst te zaaien bij de Nederlanders. Toch was de behandeling van deze politieke gevangen erg mild om niet te veel weerstand op te roepen bij het Nederlandse volk. Het kamp in Sint-Michielsgestel was daarom absoluut niet vergelijkbaar met een concentratiekamp. Het leven in het kamp was relatief luxe en gemoedelijk. Een groep politici onder de gevangenen in dit kamp begon tijdens de bezetting als eerste te denken over de oprichting van de NVB.²⁷

De historische context

De politieke ontwikkelingen in Nederland in deze periode staan dus allereerst in het licht van de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit was van invloed op de oprichting

²⁷ De Keizer, *De gijzelaars*, 23-32.

van de NVB omdat bij veel Nederlanders tijdens en vlak na de oorlog een sterk gevoel van eenheid en verbondenheid was ontstaan door de Duitse bezetting.

Daarnaast was de politieke situatie in de periode vlak na de Tweede Wereldoorlog door de bevrijding en de nood tot wederopbouw rommeliger en minder democratisch dan staatsrechtelijk en bestuurlijk gewoon was in Nederland. De bevrijding verliep namelijk niet gelijktijdig in het gehele land. Het zuiden van Nederland werd eerder bevrijd dan het noorden. Het bevrijdde zuiden werd in eerste instantie bestuurd door het militair gezag. Dit had zo zijn invloed op de start en oprichting van de NVB en ook op de heroprichting van de Rooms-Katholieke Staats Partij (RKSP), in het zuiden van Nederland.²⁸

De eerste naoorlogse regering van het geheel bevrijdde Nederland werd overigens gevormd door een coalitie van politici van de NVB en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) op verzoek van koningin Wilhelmina in 1945. Men wilde in deze periode van chaos en wederopbouw het landsbestuur snel en daadkrachtig heroprichten. Deze regering is daarom gevormd zonder eerst verkiezingen te houden. Het Nederlandse parlement werd na de bevrijding zo veel mogelijk herbezet door parlementsleden die voor de bezetting van Nederland in 1940 ook al in de kamer zaten. Sommige van hen keerden echter niet terug omdat zij de oorlog niet hadden overleefd of omdat zij zichzelf in de oorlog in diskrediet hadden gebracht. Lege plekken in de Tweede Kamer bleven in 1945 in eerste instantie daarom ofwel leeg of werden opgevuld door andere leden van de partijen die daarvoor die zetels hadden ingevuld. In sommige gevallen werden weggevallen zetels door de Nederlandse regering ook toebedeeld aan partijen en/of politici die zich verdienstelijk hadden gemaakt tijdens de oorlog. De eerste democratische Nederlandse parlementsverkiezingen vonden pas weer in 1946 plaats.²⁹

Een ander belangrijk kenmerk van de politieke situatie in deze periode was de discussie die al langer gaande was over het doorbreken van 'verzuilde' partijpolitieke verhoudingen. De keuze tussen vernieuwing of terug naar het oude was een absoluut speerpunt in het Nederlandse politiek discours in de jaren 1945-1948. De NVB was met zijn

²⁸ De Keizer, *De gijzelaars*, 55-63.

²⁹ F. Duynstee & J. Bosmans, *Het kabinet-Schermerhorn-Drees (1945-1946)*, (Assen/Amsterdam, 1977), 61-67; W. Schermerhorn, W. Drees sr., & G. Puchinger, *Minister-president van herrijzend Nederland*, (Naarden, 1977), 119-121; Bosmans & Van Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 53-67.

doorbraakbeweging hierbij duidelijk de belangrijkste motor in deze landelijk heersende discussie.³⁰

Zoals eerder in dit betoog al is uitgelegd had de NVB een beeld van de verzuilde situatie in de Nederlandse politiek die vergelijkbaar was met de politicologische theorie van Lijphart over verzuiling uit 1968. Er is echter toch ook wel één belangrijk verschil tussen de definitie van Lijphart en die van de vernieuwingsdenkers van de NVB in 1945. De NVB was namelijk, in tegenstelling tot Lijphart, uitgesproken negatief over de (partijpolitieke) verzuiling. De NVB vond in 1945 namelijk dat de vastgeroeste en gepolariseerde verhoudingen in de Nederlandse politiek een verlamme werking hadden op het functioneren van het Nederlandse partijpolitieke en bestuurlijke bestel. De NVB wilde daarom de verzuilde partijpolitieke verhoudingen na de oorlog radicaal doorbreken.³¹

Ten slotte is het belangrijk om te noemen dat de populariteit van de eenheidsbeweging van de Nederlandsche Unie een belangrijke inspiratiebron is geweest voor de latere oprichting van de NVB. De Nederlandsche Unie was tijdens de tweede wereldoorlog op 24 juli 1940 opgericht met de aanvankelijke toestemming van de Duitse bezetter. Later in 1941 werd deze beweging, vanwege een voor de Duitsers beangstigend groot succes, ontmanteld en verboden door de bezetter. De Nederlandsche Unie had, net als de NVB later, als doel om de Nederlandse bevolking te verbinden en om oude scheidslijnen in de Nederlandse samenleving te doorbreken.³²

De oprichters en hun beweegredenen

De NVB was een vereniging die direct na de bevrijding op 24 mei 1945 bij een vergadering in het hotel Krasnapolsky in Amsterdam werd opgericht door ongeveer veertig vernieuwingsgezinde intellectuelen. Het programma van de NVB, dat kort daarna werd uitgebracht, is toentertijd door 443 vooraanstaande Nederlanders ondertekend. Voornamelijk politici, bestuurders, hoogleraren en juristen zijn op dit document terug te

³⁰ A. van Liempt, *Na de bevrijding: de loodzware jaren 1945-1950*, (Amsterdam, 2014), 97.

³¹ Lijphart, *Verzuiling, Pacificatie en kentering*, 26-27; De Nederlandse Volksweging, *Program en toelichting van de Nederlandse Volksbeweging*, (Amsterdam, 1945), 1-3.

³² W. ten Have, *De Nederlandse Unie. aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941*, (Amsterdam, 1999).

vinden. Onder de NVB-leden bevonden zich zowel socialisten, vrijzinnig democraten, katholieken als hervormden. Het inhoudelijke politieke programma van de NVB werd, zoals eerder al werd aangehaald, al tijdens de bezetting in het gijzelaarskamp Beekvliet in Sint-Michielsgestel voorbereid.³³

Het gijzelaarskamp Beekvliet in Sint-Michielsgestel werd door de Duitse bezetsmacht gebruikt om belangrijke personen uit de bovenlaag van de Nederlandse samenleving gevangen te zetten. Binnen het kamp Beekvliet bestond een vriendschappelijke cultuur van intellectuele open discussie. De 'hokjesgeest' van de vooroorlogse verzuiling leek gemakkelijk overbrugbaar binnen de muren van dit gijzelaarskamp. Bij veel gijzelaars was een sterk gevoel van eenheid en verbondenheid gegroeid waardoor velen gingen geloven dat het mogelijk was om oude scheidslijnen in de Nederlandse politiek voortaan definitief te doorbreken. De initiatiefnemers van de NVB waren daarom voornemens om de zogenaamde 'geest van Gestel' voort te zetten door direct na de bevrijding de Nederlandse samenleving te overrompelen met vernieuwingsgezindheid en eenheidsidealen. De belangrijkste leiders van de NVB waren Willem Banning en Wim Schermerhorn. Beiden beschikten volgens velen over veel charisma en leiderskwaliteiten. Zij hebben van begin af aan een voortrekkersrol genomen in de discussies in Sint-Michielsgestel die uiteindelijk hebben geleid tot het plan voor de oprichting van de NVB.³⁴

Voormalig SDAP-politicus en gereformeerd predikant Banning was tijdens de bezetting enorm geïnspireerd geraakt door het uit Frankrijk afkomstige personalistisch socialisme. Deze intellectueel onderbouwde maar ook ruim interpreteerbare levensbeschouwing was gestoeld op zowel het humanisme als op het christendom alsook op het socialisme. Belangrijk kenmerk van de personalisten was dat zij zowel het communisme, het fascisme als het volstrekte individualistische liberalisme afwezen.³⁵

Voormalig professor landmeetkunde Schermerhorn was voor de Tweede Wereldoorlog lid geweest van de Vrijzinnig Democratisch Bond (VDB). De VDB was een links-liberale politieke partij die was opgericht in 1901 en die uiteindelijk in haar geheel is

³³ De Nederlandse Volksbeweging, *Oproep van de Nederlandse Volksbeweging, Nederlandse Volksbeweging (N.V.B.)*, (Amsterdam, 1945), 1-4; De Nederlandse Volksbeweging, *Program en toelichting*, 31-36.

³⁴ De Keizer, *De gijzelaars*, 7, 22, 27-32, 93-104.

³⁵ P. Kohnstamm, W. P. J. Pompe en H. R. Hoetink, *Personalistisch socialisme: naar drieërlei fundering*, (Amsterdam, 1945), 28-35, 60-61; H. van Wirdum-Banning, *Willem Banning 1888-1971: leven en werken van een religieus socialist*, (Amersfoort/Leuven, 1988), 61-75.

opgegaan de oprichting van de Partij van de Arbeid (PvdA) in 1946. De VDB wordt door historici ook wel beschouwd als de voorloper van D'66. Schermerhorn was net als Banning een overtuigd christen. Schermerhorn werd, nog tijdens de bezetting, gekozen tot voorman van de spoedig na de bevrijding op te richten NVB. Koningin Wilhelmina was zeer gecharmeerd van Schermerhorn en van de ideeën van de NVB aangezien deze beweging naast vernieuwend en doorbrekend ook uitgesproken Oranjegezind was. Het plan om Schermerhorn na de bevrijding tot minister-president benoemen is daarom waarschijnlijk al tijdens de bezetting gesmeed via geheime contacten tussen Londen en het gijzelaarskamp in Sint-Michielsgestel.³⁶

Oude politiek, verzuiling en oude partijen

De NVB had grootse plannen voor de Nederlandse samenleving. Daarbij stonden de begrippen *vernieuwing* en *doorbraak* centraal. Met doorbraak werd dan vooral bedoeld op een partijpolitieke doorbraak in de verhoudingen in het Nederlandse politieke bestel. De NVB had daarbij ook duidelijke ideeën over wat er mis was met de situatie in de Nederlandse politiek van voor 1945. In de ogen van de NVB was namelijk 'een periode van fascisme, crisis en ellende met de bevrijding van Nederland' in mei 1945 ten einde gekomen. Volgens de NVB was er met het einde van de Tweede Wereldoorlog een uitgelezen moment gekomen om zo snel mogelijk essentiële veranderingen in de Nederlandse samenleving teweeg te brengen.³⁷

De oorzaken van alle ellende, die tijdens de jaren dertig en veertig waren ontstaan, waren voor de NVB duidelijk. Volgens de NVB was er een 'verstarring' opgetreden in het 'verzuilde' partijenbestel. De klassenstrijd van de socialisten en de antithese van de confessionelen hadden volgens de NVB geleid tot een 'verlamming van de Nederlandse democratie'. De klassenstrijd was een grondprincipe van het socialisme dat terugvoert op de ideeën van Karl Marx. Deze negentiende-eeuwse grondlegger van het socialisme meende

³⁶ M.H. Klijnsma, *Om de democratie: de geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946*, (Amsterdam, 2008); G.Voerman, *De vrijzinnig-democratische traditie: VDB tussen socialisme en liberalisme*, (Amsterdam, 1991); H.J. Langeveld, *De man die in de put sprong: Willem Schermerhorn, 1894-1977*, (Amsterdam, 2014); De Keizer, *De gijzelaars*, 8, 33-44.

³⁷ De Nederlandse Volksbeweging, *Oproep van de Nederlandse Volksbeweging* 1-3; H. Brugmans, *Nu ... of nooit*, (Amsterdam, 1945), 3-6, 35-38.

namelijk dat de door de industrialisatie gegroeide en uitgebuite onderklasse van het proletariaat een onvermijdelijke revolutie zou ontketenen in westerse samenlevingen. De NVB vond echter dat deze gedachtegang gedateerd was geworden en dat door personalistisch socialisten niet langer gestreefd moest worden naar het ontketenden van een revolutie en ook niet naar het omverwerpen van bestaande elites.³⁸

De christelijke antithese was daarnaast een fundamenteel idee dat leefde onder veel confessionele politici in de negentiende en twintigste eeuw. Abraham Kuyper van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) werd in Nederland gezien als de grondlegger van dit idee. Kuyper zag, net als vele confessionele politici na hem, een onvermijdelijke tegenstelling tussen politiek gevoerd op basis van christelijke geloofsovertuiging en politieke ideologieën zoals het socialisme en het liberalisme. Dit wordt sindsdien veelal de antithese genoemd. De terughoudendheid van confessionele partijen, vooral om met de SDAP samen te werken, was volgens de NVB terug te voeren op deze gedachte. Ook de beruchte Nolens-doctrine, die was vernoemd naar RKSP-politicus Wiel Nolens en die binnen de RKSP terughoudendheid voor het samenwerken met socialisten predikte, was volgens de NVB terug te voeren op het beginselidee van de antithese van de confessionelen.³⁹

De aan het eind van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw langdurige slepende schoolstrijd was daarnaast volgens NVB een duidelijk voorbeeld van disfunctionaliteit van het Nederlandse politiek bestel in de politieke praktijk. Door de gepolariseerde en vastgeroeste verhoudingen tussen de gevestigde partijen, en daarmee de bevolkingsroepen die zij vertegenwoordigde, werd telkens de verdeeldheid en niet de eensgezindheid van het Nederlandse volk benadrukt. Dit stond volgens de NVB politieke samenwerking alsook maatschappelijke en geestelijke vooruitgang onder het Nederlandse volk hardnekkig in de weg.⁴⁰

Daarnaast vond de NVB dat het 'ongeremde kapitalisme' en de 'laissez faire politiek van de oude conservatieve coalitieregeringen' in Nederland geen goed antwoord had kunnen bieden op de economische crisis van de jaren dertig. De NVB wilde daarom dat er in de toekomst een veel meer sociaaleconomisch progressieve politiek gevoerd zou gaan

³⁸ J.P. Holt, *The social thought of Karl Marx*, (London, 2015), 89-119; *Program en toelichting NVB*, 40-41.

³⁹ A. Visser, *Alleen bij uiterste noodzaak?: de rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis, 1948-1958*, (Amsterdam, 1986), 11-16; J. Koch, *Abraham Kuyper: een biografie*, (Amsterdam, 2006), De Nederlandse Volksbeweging, *Program en toelichting*, 3, 40-41.

⁴⁰ De Nederlandse Volksbeweging, *Oproep van de Nederlandse Volksbeweging*, 3-5.

worden door de Nederlandse overheid. Daarnaast moest de invloed van de staat groeien, bijvoorbeeld bij het sturen van de Nederlandse economie en bij het verankeren van de bestaanszekerheid van Nederlandse burgers via het instellen van meer sociale wetten voor arbeiders.⁴¹

Ten slotte verkeerde de Nederlandse samenleving volgens de NVB al jaren in een fundamentele 'geestelijke crisis'. Christelijke waarden en gemeenschapszin waren volgens de NVB te veel op de achtergrond geraakt. De NVB was wat betreft gezinspolitiek en culturele waarden uitgesproken conservatief te noemen. Aan de ene kant paste dit bij de tijdsgeest waarin deugdelijkheid, vroomheid en kerkelijkheid gemeengoed waren. Aan de andere kant waren zij hierin beduidend conservatiever dan een deel van de eigen achterban. Sommige VDB'ers, SDAP'ers en liberalen die lid waren van de NVB waren minder gecharmeerd van deze nadruk op christelijke waarden en van de traditionele opvattingen van de NVB over het gezin.⁴²

Moderne politiek en nieuwe politieke verhoudingen

Volgens de NVB was het belangrijkste doel voor de toekomst om Nederlanders op te roepen tot eensgezindheid in de 'nieuw aangebroken tijd'. De NVB predikte 'eendracht onder het volk zowel bij het wederopbouwen van de Nederlandse samenleving na de oorlog alsook bij het vormgeven van een vernieuwde manier van samenleven en politiek bedrijven'. De verdeeldheid van de Nederlandse samenleving door de verzuiling in de periode voor de Tweede Wereldoorlog moest volgens de NVB definitief doorbroken worden. Oude partijstructuren en verouderde principes als de klassenstrijd bij de socialisten en de antithese bij de confessionelen moesten worden losgelaten.

Daarnaast moest er een diepere 'geestelijke vernieuwing en verdieping' plaatsvinden. Leidraad hiervoor waren christelijke en humanistische waarden en de uitgangspunten van het personalistisch socialisme. Dit zou volgens de NVB moeten leiden tot 'de onvoorwaardelijke verwerping van volk, staat, ras en klasse als hoogste goed in de

⁴¹ De Nederlandse Volksbeweging, *Program en toelichting*, 5-11; De Nederlandse Volksbeweging, *Oproep van de Nederlandse Volksbeweging*, 5-6.

⁴² De Nederlandse Volksbeweging, *Oproep van de Nederlandse Volksbeweging*, 24-25; De Nederlandse Volksbeweging, *Program en toelichting*, 20-24, 28-32; Brugmans, *Nu ... of nooit*, 7-14.

samenleving'. Ook moest er gestreefd worden naar meer 'eenheid, gemeenschapszin en wederzijdse erkenning van levensbeschouwelijke verschillen'.⁴³

Ten derde moest op sociaaleconomisch gebied de overheid een 'leidende rol' nemen doormiddel van actieve loonpolitiek, bestrijding van de werkloosheid en het vergoten van de bestaanszekerheid van burgers. Op dit gebied wilde men een veel meer progressieve koers varen met veel meer invloed van de overheid op de Nederlandse economie en op de bestaanszekerheid van burgers dan dat de vooroorlogse kabinetten hadden gedaan.⁴⁴

Het politiek bestel en het doorbreken van partijstructuren

De NVB had vanwege haar kritiek op de vastgeroeste situatie in de Nederlandse politiek van voor de Tweede Wereldoorlog ook ideeën over een andere partijstructuur in de Nederlandse politiek. De tegenstelling tussen conservatief en progressief zou in het gedachtegoed van de NVB namelijk de enige overgebleven relevante scheidslijn binnen de Nederlandse politieke verhoudingen moeten zijn in de toekomst. Een tweepartijendemocratie zou daarom volgens de NVB ook een logische uitkomst zijn van een vernieuwing van de Nederlandse democratie. De NVB zag zich zichzelf daarbij als de aanvoerder en aanstichter van de vernieuwde progressieve stroming binnen een dergelijk tweepartijenstelsel. De conservatieve tegenbeweging zou zich volgens de NVB waarschijnlijk vormen rondom de ARP met steun van conservatieve leden van de Christelijk-Historische Unie (CHU) en van conservatieve liberalen.⁴⁵

De vraag of de NVB dan ook een eigen nieuwe politieke partij moest stichten leidde echter tot veel discussie. Zowel binnen de eigen gelederen alsook bij de bestaande politieke partijen. Het officiële standpunt van de NVB in 1945 was dat het de ontwikkelingen binnen bestaande partijen wilde volgen om op basis daarvan te handelen. Dat de NVB haar intenties wat dit betreft voorzichtig formuleerde was een bewuste tactiek om zo te proberen om een

⁴³ De Nederlandse Volksbeweging, Program en toelichting, 1-5.

⁴⁴ De Nederlandse Volksbeweging, *Oproep van de Nederlandse Volksbeweging*, 1-4; De Nederlandse Volksbeweging, *Program en toelichting*, 1-7.

⁴⁵ Bank, *Opkomst en ondergang*, 45-55, 59; De Nederlandse Volksbeweging, *Oproep van de Nederlandse Volksbeweging*, 2; De Nederlandse Volksbeweging, *Program en toelichting*, 2-13.

zo groot mogelijk gedeelte van zowel de aanhang als van kopstukken van oude partijen te kunnen verleiden om mee te gaan in de vernieuwingsbeweging.⁴⁶

Belangrijkste kopstukken van bestaande partijen reageerden echter verdeeld op de ideeën van de NVB. Socialistisch voorman, vicepremier in het Kabinet-Schermerhorn-Drees namens de SDAP en de latere premier van Nederland namens de PvdA Willem Drees was bijvoorbeeld geen voorstander van de NVB in 1945. Hij wilde het liefst de SDAP voort laten bestaan om te voorkomen dat het socialisme zou vervagen binnen een bredere progressieve beweging. Hij was echter ook weer niet helemaal tegen elke vorm van vernieuwing en verbreding van de SDAP. Hij werkte daarom uiteindelijk in 1946 wel mee aan de oprichting van de PvdA. Namens deze partij zou hij later ook nog een decennium lang premier van Nederland worden.⁴⁷

In het zuiden van Nederland probeerde politiek hoofdredacteur van *De Volkskrant* en partijvoorman van de RKSP Carl Romme samen met franciscaner broeder en aartsbischoffelijk adviseur in politieke zaken pater Siegfried Stokman om de RKSP een doorstart te laten maken. Omdat het zuiden van Nederland, waar de RKSP voorheen altijd had gedomineerd, eerder bevrijd was dan de rest van Nederland in 1945 hadden zij daarbij een belangrijke voorsprong op de NVB. Stokman en Romme wilde wel een bepaalde mate van vernieuwing toelaten bij het heroprichten van de RKSP. Dit is uiteindelijk gelukt met de oprichting van de Katholieke Volkspartij (KVP) op 22 december 1945. Niet voor niets kozen de heroprichters ervoor om de katholieke partij te laten herrijzen als een brede *volkspartij*. Zowel de RKSP, de SDAP als de NVB wilden het volk uit het zuiden van Nederland namelijk mobiliseren en winnen voor hun eigen zaak. De kans op een echte doorbraak van de oude verzuilde politieke en maatschappelijke situatie werd door NVB'ers in het katholieke Brabant en Limburg het grootst geacht. Het voorkomen van het overstappen van een groot deel van het katholieke electoraat naar de vernieuwingsbeweging van de NVB was daarom voor Romme en Stokman één van de belangrijkste redenen voor kiezen voor het oprichten van de KVP in plaats van het heroprichten van de oude RKSP in 1945.⁴⁸

Ook binnen de partijtop van zowel de CHU als de ARP is in 1945 gesproken over partijpolitieke vernieuwingen. Er zijn zelfs kortstondige plannen geweest voor het oprichten

⁴⁶ De Nederlandse Volksbeweging, *Program en toelichting*, 4-6; Bank, *Opkomst en ondergang*, 25-32.

⁴⁷ M. Brinkman, *Willem Drees, De SDAP en de PVDA*, (Amsterdam, 1998), 55-64.

⁴⁸ J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980: Band I, Herkomst en groei (tot 1963)*, (Den Haag, 1995), 120-130; Bank, *Opkomst en ondergang*, 77-83.

van een nieuwe protestants-christelijke volkspartij. In een de zogenaamde Christelijke Volkspartij (CVP) zouden de twee partijen ARP en CHU dan samen moeten gaan. Een aantal vernieuwers binnen deze partijen, waaronder prominent ARP politicus en latere fractieleider Sieuwert Bruins Slot, hebben hier in 1945 ook nog kortstondig voor gepleit. Toch keerden de christelijke partijen na de oorlog ongewijzigd terug op het politieke toneel. Partijleiders Hendrik Tilanus (CHU) en Jan Schouten (ARP) waren namelijk absoluut niet gecharmeerd van de vernieuwingsidealen van de NVB en haar aanhangers. Zij lieten binnen hun partijen daarom geen enkele grote veranderingen toe. De CVP heeft daarom ook nooit het levenslicht gezien. Een aantal prominente CHU'ers zoals Piet Lieftinck, die later faam zou maken als minister van financiën, en Gerard van Walsum, die in de jaren vijftig burgemeester van Rotterdam zou worden, stapten in deze periode nog wel over naar de NVB en later ook naar de PvdA. De meeste CHU'ers en alle ARP'ers bleven echter trouw aan hun oude partij. Ook voorstanders van vernieuwing binnen de ARP zoals Bruins Slot bleven de partij trouw. Tijdens de bezetting werd al opgemerkt dat aanhangers van de ARP veel minder vatbaar waren voor de 'doorbraakgedachte' die in het kamp van Sint-Michielsgestel heerste dan politici van andere partijen. De drang naar vernieuwing binnen deze groep was, ondanks de pogingen van mensen als Bruins Slot, eigenlijk heel beperkt. Conservatieve tendensen hadden binnen de ARP en CHU duidelijk de overhand in 1945.⁴⁹

Liberaal politici waren meer verdeeld in hun steun aan de NVB en hun drang naar partijpolitieke vernieuwing. Meer conservatieve liberalen die voornamelijk afkomstig waren van de Liberale Staatspartij (LSP), zoals voormalig bankier en ondernemer Dirk Stikker, zagen niets in de plannen van de NVB. Deze conservatieve liberalen richtten in 1946 daarom de Partij van de Vrijheid (PvdV) op. Veel leden van de VDB, zoals Schermerhorn en geschiedschrijver en staatsrechtgeleerde Pieter Oud, werden in 1945 wel lid van de NVB. Zij waren later ook actief betrokken bij de oprichting van de PvdA. Toch voelden Oud en veel andere liberalen zich al snel niet thuis de door socialisten gedomineerde PvdA. Samen met Stikker richtte Oud daarom vervolgens in 1948 de rechts-liberale Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) op waarin de meeste liberalen zich weer verenigden.⁵⁰

⁴⁹ G. Harinck, R. Kuiper & P. Bak [red.], *De Antirevolutionaire Partij 1929-1980*, (Hilversum, 2001), 216-220; De Keizer, *De gijzelaars*, 40-43, 109-111.

⁵⁰ P. van Schie & G. Voerman (red.), *Zestig Jaar VVD*, (Amsterdam, 2008), 29-34.

Democratisering en staatsrechtelijke vernieuwing

De NVB had naast ideeën over het Nederlandse partijstelsel ook zo haar plannen wat betreft het doorvoeren van staatsrechtelijke vernieuwingen. De NVB wilde een ‘vernieuwing van de staatsgedachte en hervorming van de democratie in personalistische geest’. Het idee was hierbij dat in de grondwet zou gaan worden vastgelegd dat de Nederlandse staat in beginsel gegrondvest was op de ‘eerbiediging van de menselijke persoonlijkheid voor den naaste’. Het doel hiervan was om het belang van de gemeenschapszin te benadrukken en om personalistisch socialistische normen en waarden te verankeren in de grondbeginselen van de Nederlandse staat.⁵¹

De NVB wilde daarnaast met hun staatsrechtelijke plannen vooral de macht en besluitvaardigheid van de overheid versterken. De verzuiling en de partijpolitieke verdeeldheid hadden volgens de NVB namelijk de daadkracht van de overheid te veel beperkt. De NVB wilde daarom de machtspositie van de minister-president versterken. Bijvoorbeeld door geschillen tussen ministers onderling een minder grote rol te laten hebben in het vormen van eenduidige besluiten binnen een kabinet. Ten aanzien van de volksvertegenwoordiging pleitte de NVB voor het afschaffen van de Eerste Kamer. Het vernieuwde Nederlandse parlement dat de NVB voor ogen had zou voortaan wetsontwerpen in twee lezingen moeten gaan behandelen. De eerste lezing zou plaatsvinden binnen vaste commissies en het recht tot amendement zou beperkt worden tot deze eerste lezing. Daarnaast wilde de NVB de uitoefening van het parlementaire vragenrecht doelmatiger maken.⁵²

De NVB wilde ook een herziening van het kiesstelsel. Men wilde namelijk dat de band tussen kiezer en gekozene werd versterkt. De NVB wilde dat een duidelijke weerslag van een verschuiving in de volksovertuiging ten aanzien van het regeringsbeleid voortaan zou prevaleren boven mathematische evenredigheid in de vertegenwoordiging. De NVB wilde daarbij ook een niet te groot aantal politieke partijen in de volksvertegenwoordiging toelaten zodat alleen de ‘wezenlijke staatskundige tegenstellingen’ voortaan nog werden benadrukt. Hoe de NVB dacht dit alles concreet te kunnen gaan bewerkstelligen werd in het programma

⁵¹ *De Nederlandse Volksbeweging, Program en toelichting*, 14-15.

⁵² *Ibidem* 16-18.

van de NVB in 1945, en ook in latere publicaties van de NVB, overigens niet concreet gemaakt.⁵³

Ten slotte pleitte de NVB voor het decentraliseren van meer overheidstaken en verantwoordelijkheden van de landelijke overheid richting gemeenten en provincies. De NVB wilde dat gemeenten en provincies daarom voortaan meer financiële zelfstandigheid zouden krijgen. Het doel hiervan was eens te meer het vergoten van de daadkrachtigheid van de overheid en het versterken van de band tussen overheid en burger.⁵⁴

Representatie en de kloof tussen burgers en de politiek

De NVB wilde naast het doorvoeren van staatsrechtelijke vernieuwingen ook het volk meer bij de Nederlandse politiek betrekken. De NVB zag hierin voor zichzelf een belangrijke 'sociaalpedagogische' rol weggelegd. De NVB legde daarbij veel nadruk op eensgezindheid van het Nederlandse volk. Dit moest volgens de NVB veel meer gestimuleerd worden door de Nederlandse politiek. De NVB was namelijk zeer kritisch op de manier waarop verzuilde partijen zich, in de periode voor de Tweede Wereldoorlog, voornamelijk hadden gericht op hun eigen volksdeel en electoraat. Dit had volgens de NVB gezorgd voor een moeizame samenwerking tussen partijen. Hierdoor had de Nederlandse overheid volgens de NVB geen goed antwoord kunnen bieden op de economische crisis van de jaren dertig. Daarnaast was de bevolking volgens de NVB door deze ontstane politieke impasse het vertrouwen in de politiek kwijtgeraakt. Dit was mede de oorzaak van de aantrekkingskracht van fascisme van de NSB in Nederland in de jaren dertig.⁵⁵

Daarnaast had de verdeeldheid van de Nederlandse bevolking in de vooroorlogse jaren het land kwetsbaar gemaakt voor de bezetting van de Duitsers. Het verzet was volgens NVB in de oorlog te verdeeld geweest. Daarnaast was volgens de NVB tijdens de bezetting een behoefte aan meer eenheidszin onder het Nederlandse volk gegroeid. De grote aantrekkingskracht van de Nederlandsche Unie was hiervan het duidelijkste voorbeeld. Het was nu een taak van politieke partijen om zich aan deze veranderde situatie aan te passen.

⁵³ De Nederlandse Volksbeweging, *Program en toelichting*, 16-18.

⁵⁴ *Ibidem*

⁵⁵ *Ibidem* 2-10.

De verdeelde oude partijen konden volgens de NVB anders niet meer voldoende aansluiting vinden bij het inmiddels elkaar gekomen Nederlandse volk.⁵⁶

Nederland moest volgens de NVB 'met gemeenschappelijke arbeid werken aan de noodzakelijke radicale vernieuwing van het volksleven op economisch, sociaal, politiek en geestelijk gebied'. De NVB wilde daarbij een 'volksbeweging' zijn. Hiermee bedoelde de NVB vooral dat zij het gehele Nederlandse volk wilde vertegenwoordigen en niet een bepaald verzuimd deel van de bevolking. Bij het profileren van de beweging als 'volks' werd overigens geen tegenstelling gecreëerd tussen de elite en het volk. Men vond namelijk dat de socialistische klassenstrijd een verouderd idee was dat moest worden losgelaten omdat deze verdeeldheid benadrukte en eenheid in de weg stond. De NVB was een partij van hoogopgeleide intellectuelen met uitgebreide filosofische ideeën over, onder andere, het personalistisch socialisme en de staat van de Nederlandse parlementaire democratie. De NVB zette zich daarbij af van oude bestaande partijstructuren in de Nederlandse politiek. De NVB keerde zich daarbij echter niet af van het bestaan van een politieke elite als zodanig.⁵⁷

Manier van presenteren

De NVB heeft zich bij haar strijd voor vernieuwing en doorbraak ook nadrukkelijk beziggehouden met de manier waarop het zich aan de Nederlandse samenleving heeft gepresenteerd. De NVB kwam in mei 1945 naar buiten met een 'oproep' aan het Nederlandse volk. Men koos ervoor om te wachten met het uitbrengen van deze oproep totdat geheel Nederland was bevrijd. Dit deed de NVB om de eendracht van het Nederlandse volk te benadrukken.⁵⁸

De NVB kreeg in de eerste maanden na haar 'oproep' veel aandacht. Verschillende bijeenkomsten van de NVB in het hele land waren drukbezocht. Daarnaast was er direct een groot aantal aanmeldingen van nieuwe leden voor de beweging. Dit gebeurde vooral in de eerste maanden na de bevrijding van Nederland. Doordat de boekhouding van de NVB nogal onordelijk was is het voor historici lastig om na te gaan hoeveel mensen uiteindelijk lid zijn

⁵⁶ De Nederlandse Volksbeweging, *Program en toelichting*, 2-10; Bank, *Opkomst en ondergang*, 20-26.

⁵⁷ De Nederlandse Volksbeweging, *Oproep van de Nederlandse Volksbeweging*, 1-3; Bank, *Opkomst en ondergang*, 23-28

⁵⁸ De Nederlandse Volksbeweging, *Oproep van de Nederlandse Volksbeweging*; Bank, *Opkomst en ondergang*, 25.

geworden van de NVB. De schatting is dat ten minste 15.000 mensen lid zijn geweest van deze beweging. Dit was beduidend minder dan de ruim 600.000 leden die de Nederlandsche Unie tijdens de bezetting op haar hoogtepunt had gekend.⁵⁹

Tijdens de congressen van de NVB werd veel gesproken over vernieuwing en over de doorbraak. De intellectuele leiders van de NVB waren buitengewoon hoogleraar pedagogiek aan de universiteit van Utrecht Phillip Kohnstamm, SDAP-politicus en regeringsvoorlichter van het eerste naoorlogse kabinet Hendrik Brugmans en de eerdergenoemde Bannink en Schermerhorn. Zij legden allen veel nadruk op de geestelijke vernieuwing die moest worden nagestreefd door de NVB. Voor veel leden was echter vooral de partijvernieuwing en de stichting van een brede progressieve partij de belangrijkste reden om geïnteresseerd te zijn in deze beweging. Toen het na 1946 duidelijk werd dat de NVB geen eigen partij zou oprichten haakten daarom veel aanhangers van de NVB snel af. Het personalistisch socialisme dat door de NVB nog wel werd gepredikt sloeg nauwelijks aan bij de Nederlandse bevolking.⁶⁰

De NVB profileerde zich als een beweging die was voortgekomen uit het Nederlandse verzet. Schermerhorn werd onder andere als leider van de NVB gekozen omdat hij zich in de laatste jaren van de bezetting zeer actief had ingezet binnen het Nederlandse verzet. Het manifest van de NVB werd dan ook niet voor niets afgedrukt in het bevrijdingsnummer van het verzetsblad *Je Maintiendrai*. Dit tijdschrift had tijdens en na de bezetting een directe connectie met de NVB en was als een spreekbuis voor de beweging. Het hoofdkantoor van de NVB in Amsterdam werd in 1945 ook niet toevallig een tijd lang met dit tijdschrift gedeeld.⁶¹

Het blad werkte tijdens en na de bezetting ook veel samen met de tijdschriften *Vrij Nederland* en *Christofoor*. Schermerhorn heeft in een gezamenlijke uitgave van deze tijdschriften in augustus 1945 als minister-president het volk toegesproken in een lang pleidooi op de voorpagina. Wat hierin opvalt is dat Schermerhorn hierbij vooral inging op de kritiek die veel leden van de NVB hadden gehad op het feit dat de NVB nog geen definitieve doorbraakpartij had weten op te richten eind augustus 1945. Daarnaast valt op dat hij in dit stuk stelde dat vooral de 'politiek-geschoolden' bleken te snappen dat de geestelijke

⁵⁹ Bank, *Opkomst en ondergang*, 56-62; De Keizer, *De gijzelaars*, 169.

⁶⁰ Bank, *Opkomst en ondergang*, 74-76.

⁶¹ 'Oproep van de Nederlandse Volksbeweging (N.V.B.)', *Vrij Nederland, Je Maintiendrai, Christofoor*, (26 mei 1945), 1.

vernieuwing het belangrijkste doel van de NVB was. De 'politiek-ongeschoolden' beperkten zich volgens Schermerhorn onterecht tot de politieke vernieuwing die de NVB eveneens voorstond. Daarnaast merkte hij op dat de NVB nog een hele grote taak had in het bereiken van de grote massa in de bevolking die over dit soort politieke standpunten überhaupt nog nooit had nagedacht.⁶²

Later in 1946 scheidde het blad *Je Maintiendrai* zich, na een conflict, af van de NVB. Een eigen blad genaamd *De Personalist* werd vervolgens door de NVB opgericht. Aanvankelijk werd dit blad alleen intern verspreid onder NVB leden. Vanaf 1948 kwam dit blad echter ook uit als een landelijk tijdschrift. In het eerste landelijk uitgegeven nummer ging de leiding van de NVB, die nu werd gevormd door Piet van Stam en de latere burgemeester van Rotterdam Jan van der Ploeg, in op de vraag wat de taak van de NVB was geworden na 1948. Duidelijk was dat het verlangen naar het stichten van een zelfstandige doorbraakpartij nu definitief was losgelaten. De NVB wilde zich namelijk niet verbinden aan één partij. Ook niet aan de PvdA die in 1946 was opgericht als uitkomst van pogingen om tot een doorbraakpartij te komen. *De Personalist* was een tijdschrift van een club intellectuelen met filosofische en politieke beschouwingen over thema's rondom het personalistisch socialisme, democratie, Europese samenwerking en het functioneren van de politiek in het algemeen. Het was geschreven voor, en werd gelezen door een klein publiek. Het uiteindelijk doel bleef wel om de massa te verheffen en om geestelijke vernieuwing te bewerkstelligen.⁶³

⁶² W. Schermerhorn, 'Wat gaan we doen', *Vrij Nederland, Je Maintiendrai, Christoffoor*, (25 augustus 1945), 1-2.

⁶³ P. van Stam & J.G. van der Ploeg, 'De Koers van de N.V.B.', *De Personalist, orgaan van de N.V.B.*, 1:1 (1948), 1-2; C. van Rij, 'Samenwerking NU: om de West-Europese cultuur', *De Personalist, orgaan van de N.V.B.*, 1:2 (1948), 1-2; P. van Stam, 'Personalisme en Federalisme' *De Personalist, orgaan van de N.V.B.*, 1:3 (1948), 1; P.A. Kohnstamm, 'Vooruitgang of ondergang der westerse beschaving', *De Personalist, orgaan van de N.V.B.*, 2:9 (1949), 4-5.

Uitkomsten van de vernieuwings- en doorbraakplannen

De NVB had al met al grootse plannen met de Nederlandse politiek en samenleving. Maar wanneer men kijkt naar de uitkomst van al deze plannen dan wordt de NVB en haar vernieuwingsbeweging veelal toch gezien als een mislukking.

Een van de elementen die leidde tot de mislukking van de NVB was haar 'besmette' imago. Door veel Nederlanders werd de NVB namelijk gezien als een opvolger van de Nederlandsche Unie. Door critici werden de oprichters en leiders van de Nederlandsche Unie gezien als collaborateurs. Een belangrijke voorman van de Nederlandsche Unie was bijvoorbeeld katholiek politicus en hoogleraar psychologie Jan de Quay. Hij werd in 1945, na eveneens gegijzeld te zijn in Sint-Michielsgestel, lid van de NVB. Later zou deze Jan de Quay tussen 1959 en 1963 premier van Nederland worden namens de KVP. Tijdens zijn gehele carrière is hij veelvuldig aangevallen op zijn rol bij de Nederlandsche Unie. Op een zelfde wijze werd het etiket van collaborateur door tegenstanders veelvuldig op de NVB en haar leden geplakt om hen in diskrediet te brengen.⁶⁴

Ook kwamen de vernieuwingsplannen van minister-president Schermerhorn in zijn korte regeerperiode in 1945-1946 niet uit de verf door scherpe kritiek en tegenwerking vanuit de Tweede Kamer. Kamerleden verweten de regering dat zij 'ondemocratisch' tot stand was gekomen. Dit omdat er in 1945, na het einde van de bezetting, nog geen verkiezingen waren gehouden. Daarnaast wilde de regering van Schermerhorn veel vernieuwingen doordrukken zonder dat het parlement hierbij betrokken werd. De NVB had namelijk als tactiek bedacht om de Nederlandse samenleving te 'overrompelen' met vernieuwingsidealen. Dit schoot veel parlementariërs van andere partijen echter in het verkeerde keelgat. Zij hebben daarom veel van de plannen van het Kabinet-Schermerhorn-Drees tegengehouden. Met name parlementsleden van de ARP, RKSP en de Communistische Partij Nederland (CPN) pleitten voor het zo snel mogelijk organiseren van nieuwe verkiezingen.⁶⁵

Maar het meest doorslaggevende element in het mislukken van de doorbraakplannen van de NVB was waarschijnlijk nog wel het grotendeels in stand blijven van de katholieke (politieke) zuil met de oprichting van de KVP in 1945. Door het eerder bevrijd raken van het zuiden van Nederland kreeg de RKSP de kans om zich in een vroegtijdig stadium te

⁶⁴ Ten Have, *De Nederlandse Unie*, 110-121; Bank, *Opkomst en ondergang*, 44-46.

⁶⁵ Bank, *Opkomst en ondergang*, 249-250; De Keizer, *De gijzelaars*, 41-42, 194-196.

herpakken. Hiertoe kreeg deze partij ook de kans omdat NVB eenheid en nationaliteit wilde uitstralen door te wachten op de gehele bevrijding van Nederland alvorens zichzelf te presenteren. Katholieke leiders binnen de NVB zoals De Quay protesteerden tegen deze afwachtende houding. De Quay zag het als een vergissing om te wachten en als een gemiste kans voor de gewenste doorbraak binnen de katholieke volksgemeenschap. De Quay was één van de leiders geweest van de Nederlandsche Unie tijdens de bezetting en hij had gezien hoe succesvol de zuidelijke bevolking gemobiliseerd kon worden voor een nationale eenheidsbeweging die door oude partijstructuren heen brak. De RKSP was tijdens de bezetting namelijk niet krachtig in het verzet. Daarnaast was er al voor de Tweede Wereldoorlog veel kritiek geweest binnen de RKSP op de conservatieve koers van de partij. Er was binnen het katholieke volksdeel duidelijk een voedingsbodem voor vernieuwing en verandering.⁶⁶

Stokman en Romme wisten deze gevoelens van ongenoegen over de RKSP bij het electoraat in het zuiden van Nederland uiteindelijk te kanaliseren door de beoogde vernieuwing binnen de katholieke zuil plaats te laten vinden met de oprichting van de KVP. De KVP werd namelijk een brede volkspartij met een progressiever sociaaleconomisch partijprogramma. Dat sprak veel kiezers uit het zuiden van Nederland, die steeds meer vernieuwingsgezind en progressief bleken te zijn geworden, erg aan. Deze koerswijziging van de katholieke gevestigde orde heeft ervoor gezorgd dat de KVP het grootste deel van het electoraat, dat eerder stevast stemde op de RKSP, behouden bleef voor de KVP.⁶⁷

Mede door het oprichten van de KVP kwam van het plan van de NVB tot het stichten van één grote nieuwe progressieve beweging uiteindelijk weinig terecht. Toen de NVB in augustus 1945 bij de partijen SDAP, RKSP, CHU en VDB het oprichten van een brede volkspartij ging aankaarten stelde de RKSP zich namelijk onwelwillend op. Ook het grootste gedeelte van de CHU ging niet mee in de plannen van de NVB. Met een kleine groep CHU'ers en een nog kleinere groep katholieken, de VDB, de SDAP en verschillende politiek daklozen werd vervolgens nog wel op 9 februari 1946 de PvdA opgericht. In principe was het doel dat dit de waarlijke doorbraakpartij zou worden waarop veel NVB'ers hadden gehoopt. Toch

⁶⁶ E. Janssen, 'De Rooms-katholieke Staatspartij en de crisis 1930-1940', *Jaarboek van het Katholieke Documentatie Centrum*, (Nijmegen, 1975), 39-79; J.M.G. Thurlings, *De wankelende zuil: Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (Nijmegen, 1971); A.F. Manning, "'Het bevrijde zuiden': kanttekeningen bij het historisch onderzoek', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 96:1 (Nijmegen, 1981), 184-203.

⁶⁷ Bornewasser, *Katholieke Volkspartij I*: 120-150.

drukte de grote meerderheid van oud-SDAP'ers al snel een grote stempel op het imago en het inhoudelijke programma van de PvdA. Voor minder vernieuwingsgezinde SDAP'ers als Drees was het oprichten van de PvdA zelfs pas echt interessant geworden nadat de RKSP zich had teruggetrokken. De PvdA wordt dan ook van het begin af aan vooral beschouwd als een wat breder georiënteerde opvolger van de SDAP.⁶⁸

Als bewijs van het feit dat de doorbraak van de NVB uiteindelijk was mislukt wordt ook veelal de verkiezingsuitslag van 1946 gezien. Bij deze verkiezingen behaalde de KVP één zetel minder dan de RKSP in 1937. De PvdA behaalde in 1946 evenveel zetels als de SDAP en de VDB samen in 1937. Ook de ARP en CHU behaalde nagenoeg evenveel zetels als voor de oorlog. Oude partijstructuren bleken dus na de oorlog toch weer grotendeels terug te keren. Volgens de meesten was daarom van echte politieke vernieuwing of van een partijpolitieke doorbraak uiteindelijk nauwelijks sprake geweest in deze periode.⁶⁹

De oprichting van de partijen KVP en PvdA was al met al het belangrijkste concrete resultaat van de vernieuwingsdrift van de NVB. Beide partijen waren door hun heroprichting gedeeltelijk van koers veranderd. De KVP werd iets progressiever en de PvdA werd iets minder strikt socialistisch. Beiden waren in principe voortaan ook meer gericht op vertegenwoordiging van de hele Nederlandse bevolking in plaats van slechts het eigen volksdeel.⁷⁰

Tegelijkertijd betekende de oprichting van deze partijen ook de ondergang van de NVB. De NVB bleef vanaf 1946 wel voortbestaan als een beweging. Het had echter nadien nauwelijks meer concrete politieke doelen. De NVB zette vanaf 1946 vooral het intellectuele politieke en filosofische debat over progressieve politiek en politieke (Europese) samenwerking voort. De NVB verbond zich nadrukkelijk niet met een van de bestaande partijen. Ook niet aan de PvdA. De NVB wilde namelijk het personalistisch socialisme binnen alle gelederen blijven aanmoedigen.⁷¹

⁶⁸ H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, (Amsterdam, 1955), 169-197; H. de Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland: in het kader van zijn tijd (deel 2)*, (Baarn, 1976), 21-35, 74; J. Perry, *Honderd jaar sociaaldemocratie in Nederland 1894-1994*, (Amsterdam, 1994), 112-117; Bank, *Opkomst en ondergang*, 192-216.

⁶⁹ A.F. Manning, *Geen doorbraak van oude structuren*, in: L.W.G. Scholten e.a., *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen*, (Utrecht, 1968), 61-87 alhier 86.

⁷⁰ De Katholieke Volkspartij, *Het kan, het moet: het program van de Katholieke Volkspartij*, (Den Haag, 1946), 11; De Katholieke Volkspartij, *Wat wil de Katholieke Volkspartij?*, (Den Haag, 1946), 24, 27-28; De Partij van de Arbeid, *Urgentieprogram: programma PvdA Tweede-Kamerverkiezingen 1946*, (Amsterdam, 1946), 1-3.

⁷¹ H. Brugmans, 'Terugkijkend ... en vooruit', *De Personalist, orgaan van de N.V.B.*, 1:1 (1948), 3-4; P. A. Kohnstamm, *De toekomstige taak der Nederlandse Volksbeweging*, (Rotterdam, 1948), 1-3.

In 1946 keerde Banning de NVB, na een conflict met de andere leiders van de beweging, de rug toe. Hij richtte zich vervolgens volledig op zijn taken binnen de PvdA. Ook Schermerhorn werd lid van de PvdA. Hij kreeg na zijn premierschap een diplomatieke baan in het buitenland. Schermerhorn was teleurgesteld over de geringe resultaten die hij had behaald als leider van de NVB en als premier in 1945-1946. Zijn rol in de NVB was door zijn werk in het buitenland na 1946 gering. De Quay werd net als veel katholieke oud-NVB'ers in 1945 lid van de KVP.

Na de verkiezingen van 1946 was het dan ook voor velen binnen de vereniging van de NVB de vraag of de beweging nog wel bestaansrecht had. Het ledental van de NVB daalde sinds 1946 drastisch. De geestelijke vernieuwing die door de beweging daarna nog werd nagestreefd was nogal een vaag en ongrijpbaar doel. Het personalistisch socialisme heeft daarbij nooit een grote aanhang weten te verkrijgen in Nederland. De NVB heeft na 1946 dan ook weinig concreets meer kunnen bewerkstelligen. Uiteindelijk is de NVB in 1951 definitief officieel opgeheven zonder dat dit door veel Nederlanders is opgemerkt.⁷²

⁷² Bank, *Opkomst en ondergang*, 249-257.

2. Democraten '66 (1966/1967)

Het zou na het mislukken van de doorbraak van de NVB in 1945 tot aan het midden van de jaren zestig duren voordat politieke vernieuwing en het doorbreken van politieke verhoudingen in Nederland opnieuw op de publieke agenda kwam te staan. Tot die tijd leek zich in de Nederlandse politiek een zeer stabiele verhouding te continueren. Hierbij konden de grote partijen KVP, PvdA, ARP en de middelgrote partijen CHU en de VVD steeds rekenen op een heel stabiele basis van kiezers. Zetelverschuivingen bij verkiezingen bleven tot 1967 grotendeels beperkt tot slechts een enkele zetel meer of minder om de vier jaar. Volgens de theorie van Lijphart was de Nederlandse politiek tot aan 1967 dan ook nog totaal in de greep van de verzuiling.⁷³

De oprichting van de politieke partij Democraten '66 (D'66) en het binnenkomen van deze partij met zeven zetels in het Nederlandse parlement bij de verkiezingen in 1967 wordt dan ook gezien als een uitzonderlijk fenomeen en een politieke aardverschuiving. Vooral ook omdat de gevestigde partijen PvdA en KVP tegelijkertijd zes en acht zetels verloren bij deze verkiezingen. Dit was toentertijd een ongekend groot zetelverlies. Door sommige historici wordt zelfs gesteld dat in deze periode een radicale vernieuwing en een politieke 'ontzuiling' plaatsvond die eigenlijk al werd beoogd door de NVB in 1945.⁷⁴

In dit hoofdstuk zal daarom de vernieuwingsbeweging in 1966/1967 onder leiding van D'66 worden geanalyseerd op dezelfde wijze als dit is gebeurd in hoofdstuk 1 met de NVB. Ook in dit hoofdstuk wordt gekeken naar de manier waarop deze

⁷³ A. Lijphart, *Verzuiling, Pacificatie en kentering*, 26-27.

⁷⁴ Kossmann, *De lage landen*, II: 326; Bosmans en Van Kessel, 118.

vernieuwingsbeweging 'nieuwe' en 'oude' politiek voorstelde, wat haar doelen hierbij waren en hoeveel deze beweging daarmee heeft bereikt. Allereerst wordt ook weer gekeken naar de oprichters van de beweging en de context waarbinnen deze vernieuwingsbeweging opkwam.

De historische context

De tijd waarin D'66 werd opgericht was net als 1945 een zeer roerige periode in de Nederlandse samenleving. Dit had echter wel heel andere oorzaken. In deze periode was er namelijk vooral sprake van een enorme toename in welvaart onder Nederlandse burgers. Dit veranderde de mentaliteit van burgers zeer sterk ten opzichte van de periode daarvoor. Massamedia deden eind jaren vijftig hun intrede waardoor het wereldbeeld van burgers gedurende de jaren zestig in Nederland veranderde. Daarnaast zorgden ook het toenemende opleidingsniveau en de toename van persoonlijke mobiliteit door de intrede van auto's en brommers voor een veranderende levensstijl. Jongeren drukten veel meer dan daarvoor hun stempel op de cultuur in Nederlandse steden. Vooral in Amsterdam was dit het geval. Bij de nieuwe welvarende burgers was de behoefte aan hiërarchie tegelijkertijd sterk aan het afnemen. Ook was een golf van ontkerkelijking in gang gezet waardoor de oude structuren van de verzuiling in de jaren zestig steeds verder onder druk kwamen te staan. Opnieuw leek het katholieke zuiden een interessant electoraal gebied voor vernieuwers in de politiek. Toch zou de focus van D'66 grotendeels op de Randstedelijke situatie liggen omdat de oprichters van deze partij voornamelijk uit Amsterdam kwamen.⁷⁵

De welvaartstijging in de jaren zestig markeerde ook het einde aan de wederopbouwpolitiek van de Nederlandse regeringen in de jaren veertig en vijftig. In de jaren zestig ontstond financiële ruimte om een ander soort politiek te voeren. Vooral 'links' had grote plannen en idealen te verwezenlijken. Maar de politieke verhoudingen verslechterden na de kabinetten van premier Drees in de jaren vijftig. Onder premiers Beel en Drees was er een sterke Rooms-rode coalitie ontstaan die het hart vormde van een aantal stabiele coalities. De KVP en de PvdA kwamen aan het eind van de jaren vijftig echter steeds

⁷⁵ H. Righart, *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict*, (Amsterdam, 1995); Van der Land, *Tussen Ideaal en illusie*, 12-13.

verder uit elkaar te staan. In de jaren zestig waren kabinetten veel minder stabiel en was er sprake van veel wisselende coalities.⁷⁶

Een zeer directe aanleiding voor een roep om staatkundige vernieuwing kan de beruchte 'nacht van Schmelzer' in 1966 genoemd worden. Op 14 oktober van dit jaar viel het kabinet van KVP premier Jo Cals namelijk omdat fractievoorzitter van de KVP Norbert Schmelzer de begroting van zijn eigen premier niet langer meer steunde. Wat deze politieke kwestie extra dramatiek gaf, was dat het debat waarin dit gebeurde voor het eerst in Nederland op televisie werd uitgezonden. Linkse kiezers waren zeer ontstemd over de 'dolk in de rug van premier Cals' waarmee Schmelzer het kabinet van KVP en PvdA om zeep hielp. Rechtse kiezers waren vooral onthutst over de chaotische manier waarop het land werd bestuurd. Daar kwam nog bij dat er vervolgens zonder nieuwe verkiezingen een nieuw kabinet werd geformeerd. Dit was al weer het derde kabinet dat werd geformeerd sinds de verkiezingen van 1963. Het aanzien van de politiek daalde en er kwamen stemmen op van zelfbewuste burgers die meer inspraak in de Nederlandse politiek eisten.⁷⁷

De oprichters en hun beweegredenen

Sinds het opgaan van de VDB in de PvdA in 1946 bestond er geen links-liberale partij meer in Nederland. Wel was in 1948 de rechts-liberale VVD opgericht. De liberaal Oud en een aantal geestverwanten waren in 1948 uit de 'brede doorbraakbeweging' van de PvdA gestapt omdat zij deze beweging te socialistisch vonden. Voor sommige vrijzinnigen was de VVD echter niet progressief genoeg. Zeker in de roerige jaren zestig waarin een gevoel van verandering voelbaar was in de samenleving kwam er behoefte aan een nieuwe beweging die progressiever en meer anti-establishment was. De Amsterdamse politicoloog en hoogleraar Peter Baehr en de historicus en journalist Erik Visser begonnen daarom in 1965 concreet na te denken over het oprichten van een nieuwe partij. Door hen werd aanvankelijk

⁷⁶ Bosmans & Van Kessel, *parlementaire geschiedenis*, 79-112.

⁷⁷ A. van Kessel, "'Waarom toch, waarom heeft Norbert het gedaan?'" De val van het kabinet-Cals in de Nacht van Schmelzer', in: Peter van der Heiden & Alexander van Kessel (red.), *Rondom de nacht van Schmelzer. De kabinetten Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967*, 353-385.

gedacht aan het heroprichten van de vooroorlogse VDB of een soortgelijke partij die tussen links en rechts instond.⁷⁸

Baehr en Visser legden in 1966 contact met het Amsterdamse VVD-raadslid Hans Gruijters om hun plannen te concretiseren. De meer progressieve en links-liberale VVD'er Gruijters was kort daarvoor door de VVD-top uit zijn partij gezet omdat hij weigerde aanwezig te zijn bij het controversiële huwelijk van Kroonprinses Beatrix en Claus Van Amsberg. Gruijters zag door zijn onwerkbaar geworden positie binnen de VVD wel wat in de plannen van Baehr en Visser voor het opzetten van een nieuwe vrijzinnige partij in Amsterdam. Gruijters zocht op zijn beurt daarom al snel contact met zijn oud-collega Hans van Mierlo die toen werkzaam was als journalist van het Amsterdamse Handelsblad. De flamboyante jonge intellectueel Van Mierlo ontwikkelde steeds sterkere politieke ambities door alles wat hij zag gebeuren als journalist in het roerige Amsterdam in 1966.⁷⁹

Vervolgens werd door Baehr, Visser, Gruijters en Van Mierlo, gezamenlijk actief gezocht naar medestanders en er werd al snel een initiatiefcomité opgericht met een groep van ongeveer 40 sympathisanten. Binnen deze groep waren 25 mensen lid van een andere partij. Onder hen waren zestien lid van de VVD, zeven van de PvdA, één van de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) en één van CHU. Zij waren allen hoogopgeleid en de meeste van hen kwamen uit Amsterdam. De belangrijkste gangmakers in de gesprekken over de oprichting van de partij waren de vier oorspronkelijke aanjagers.⁸⁰

Het Initiatiefcomité presenteerde uiteindelijk op 15 september 1966 zijn standpunten in een pamflet genaamd; *'Appel aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie'*. Dit gebeurde in Nieuwspoort in Den Haag in aanwezigheid van veel Nederlandse pers. De oprichters van deze vernieuwingsbeweging wilden niet de zoveelste splinterpartij worden. Het initiatiefcomité was daarom in eerst instantie op zoek naar voldoende steun vanuit de samenleving. Omdat de initiatiefnemers in de weken na de presentatie van Van Mierlo veel positieve reacties van kiezers kreeg zag men echter al snel

⁷⁸ Van Schie & Voerman, *Zestig Jaar VVD*, 29-34; Van der Land, *Tussen Ideaal en illusie*, 23-25.

⁷⁹ Rogmans, *Hans van Mierlo*, 29-34.

⁸⁰ Van der Land, *Tussen Ideaal en illusie*, 23-25.

genoeg electoraal perspectief. Daarom werd de Politieke Partij Democraten '66 (D'66) op 24 oktober 1966 definitief ingeschreven bij de Kiesraad.⁸¹

Op 17 en 18 december werd vervolgens in de Amsterdamse RAI het oprichtingscongres van D'66 gehouden. Het doel was om direct mee te doen aan de vervroegde verkiezingen van februari 1967. Door de massale toestroom van nieuwe leden en door de democratische opzet van de nieuwe partij konden de kandidatenlijst en het programma echter niet binnen twee dagen worden behandeld. Iedereen in de zaal die dat wenste kreeg namelijk de tijd om zich tot de microfoon te wenden voor het indienen van voorstellen en amendementen tijdens dit openingscongres. Op derde kerstdag werd het congres daarom noodgedwongen voortgezet. Op 27 december 1966 waren uiteindelijk 400 mensen aanwezig in het Krasnapolsky Hotel in Amsterdam om de oprichting van de partij officieel te bekrachtigen. De charismatische, maar voor het grote publiek onbekende, Van Mierlo werd op dit congres aangewezen en gekozen als de eerste lijsttrekker van D 66. Dit gebeurde op voorspraak van, de meer ervaren, Gruijters die dacht dat zijn eigen VVD-verleden het succes van de partij in de weg zou staan wanneer hijzelf de kar zou gaan trekken.⁸²

Oude politiek, verzuiling en oude partijen

D'66 had bij haar oprichting sterke ideeën over oude politiek en verouderde verhoudingen. Het eerste pamflet van D'66 dat op 15 september in Nieuwspoort werd gepresenteerd was niet voor niets een 'appèl' aan iedere burger. De Nederlandse verzuilde politiek was volgens het oprichtingspamflet van D'66 namelijk 'verstroefd' geraakt en was toe aan vernieuwing.⁸³

Tijdens een persconferentie in 1967 zei Van Mierlo daarbij ook dat de grote volkspartijen hun taak op dat moment 'reeds hadden volbracht'. Hij meende zelfs dat 'oude strijdpunten' zoals de schoolstrijd, het kiesrecht en de sociale kwestie grotendeels waren opgelost. Hij vond daarom dat het 'oude stelsel' diende te worden herzien door een 'hergroepering van progressieve en conservatieve krachten'. Politieke partijen moesten

⁸¹ Initiatiefcomité D'66, *Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie*, (Amsterdam, 1966); Van der Land, *Tussen Ideaal en illusie*, 27-28.

⁸² Van der Land, *Tussen Ideaal en illusie*, 31.

⁸³ Democraten '66, *Appèl aan iedere Nederlander*; Van der Land, *Tussen Ideaal en illusie*, 27-28.

volgens Van Mierlo in de toekomst gebaseerd worden op programmatische krachten in plaats van op ouderwetse ideologieën. Een journalist vroeg tijdens deze persconferentie aan Van Mierlo wat er dan moest gebeuren met de oude partijen. 'Die moesten dan maar eens ontploffen' antwoordde Van Mierlo daarop.⁸⁴

Moderne politiek en nieuwe politieke verhoudingen

D'66 had ook duidelijke visies voor de toekomst van de politiek in Nederland. Daarbij speelde vernieuwing, nieuwe politiek en het doorbreken van politieke verhoudingen een grote rol. In het eerste politiek program van D'66, dat op 27 december 1966 werd vastgesteld, stelde de beweging dat het zou streven naar een 'radicale democratisering van de Nederlandse samenleving in het algemeen en van het Nederlandse politieke bestel in het bijzonder'. Men wilde daarbij een nieuw soort politiek bestuur dat 'vitaal, fair en energiek' zou zijn. Daarnaast wilde D'66 de bestaande partijen direct bedreigen met electoraal verlies om zo de oude partijen te dwingen om tot veranderingen over te gaan.⁸⁵

D'66 formuleerde echter expliciet geen blauwdruk voor een ideale toekomstige samenleving zoals de 'oude' partijen dit deden op basis van een ideologie. D'66 wilde daarentegen de maatschappelijke ontwikkelingen blijven volgen. Men vond de ideologieën van bestaande partijen niet meer afdoende toepasbaar op de moderne maatschappij. Juist de pragmatische inslag van de partij werd benadrukt in het eerste politiek program van D'66.⁸⁶

⁸⁴ Van der Land, *Tussen Ideaal en illusie*, 36; Rogmans, *Van Mierlo*, 47-50, 54-55.

⁸⁵ Democraten '66, *Politiek program van de Democraten '66*, (Den Haag, 1966), 1.

⁸⁶ Democraten '66, *Politiek program Democraten 66*, 1-5.

Het politiek bestel en het doorbreken van partijstructuren

D'66 liet zich ook expliciet voorstaan op het doorbreken van de bestaande politieke verhoudingen. Binnen D'66 zagen sommigen wel iets in een nieuwe verhouding in de Nederlandse politiek waarbij er twee grote blokken gevormd zouden worden, met aan de ene kant conservatieven en aan de andere kant progressieven. Gruijters en Van Mierlo namen beiden ook een voorbeeld aan de Verenigde Staten met haar de dualistische manier van politiek bedrijven tussen congres en president en met haar eenvoudigere tweepartijstelsel. Deze gedachte zou veel invloed hebben op de gesprekken die Van Mierlo als lijsttrekker in latere jaren met andere progressieve partijen veelvuldig zou gaan voeren over meer samenwerking tussen partijen, het samenvoegen van partijen en het aangaan van een lijstverbinding met de PvdA.⁸⁷

Democratisering en staatsrechtelijke vernieuwing

Het hoofdstuk staatsrechtelijke vernieuwing kreeg logischerwijs een zeer prominente rol in het beginselprogramma van D'66. Deze vernieuwingsbeweging was namelijk van mening dat een verdere democratisering van de samenleving en meer inspraak van burgers in de politiek nodig was om de politiek haar aanzien en draagkracht terug te geven. Men wilde daarom een rechtstreekse verkiezing van de minister-president mogelijk maken. Ook wilde D'66 de opkomstplicht bij verkiezingen afschaffen, de kiesgerechtigde leeftijd naar 21 jaar verlagen, burgemeesters voortaan democratisch laten verkiezen door lokale bevolking en de Eerste Kamer afschaffen. Een betere toerusting van het parlement was volgens D'66 daarnaast noodzakelijk om te zorgen voor meer dualisme in de landelijke politiek. Tevens wilde D'66 zo snel mogelijk een staatscommissie instellen ter bestudering van het kiesdistrictenstelsel en ter wijziging van de Kieswet en de Grondwet.⁸⁸

⁸⁷ Van der Land, *Tussen Ideaal en illusie*, 19-22; Rogmans, *Van Mierlo*, 35-46.

⁸⁸ Democraten '66, *Politiek programma Democraten 66*, 3-10.

Representatie en de kloof tussen burgers en de politiek

D'66 had ook zorgen over de kloof, die in haar ogen was ontstaan, tussen de burgers en de politiek in de jaren zestig. Kiezers verloren volgens D'66 hun vertrouwen in de politiek vanwege de ondoorzichtige manier waarop de politiek in Nederland werkte met kabinetsformaties die in achterkamertjes plaatsvonden. De formatie van het kabinet-Marijnen was volgens D'66 een typisch voorbeeld van de manier waarop kabinetten zonder inspraak van burgers werden geformeerd. D'66 vond dat moderne burgers in Nederland ontevreden waren over de geringe invloed die zij hadden op het bestuur. Meer democratisering en meer invloed van burgers op het bestuur was daarom volgens D'66 noodzakelijk.⁸⁹

Het invoeren van een soort Amerikaans kiessysteem met direct gekozen bestuurders en een districtenstelsel was volgens D'66 daarom een goede oplossing om het gat tussen kiezer en gekozenen te dichten. In een districtenstelsel stonden kiezer en gekozenen volgens D'66 namelijk letterlijk dicht bij elkaar. Ook was D'66 een voorstander van zoveel mogelijk decentralisatie van de overheidstaken, bijvoorbeeld richting gemeenten, om ook zo bestuur en burger dicht bij elkaar te brengen. Toch was D'66 in haar beginjaren geen voorstander van het invoeren van burgerreferenda. Wel was D'66 voor de invoering van zogenaamde 'hearings' om de kloof tussen burger en politiek te verkleinen en om burgers meer inspraak te geven bij belangrijke of gevoelige politiek kwesties.⁹⁰

D'66 vond ook dat er een kloof was tussen de burgers en de bestuurders van het land omdat deze zich te veel gedroegen als 'regenten'. Door deze term te gebruiken schilderde D'66 de politieke gevestigde orde af als een elite die niet het beste voor had met de burgers van het land. Toch is het niet zo dat D'66 een typisch 'volkse' partij was. D'66 richtte zich namelijk niet expliciet tot arbeiders of anderszins lagere klassen in de samenleving. Ook had het geen ideeën over een sterke eenheid van het volk. D'66 was niet heel erg Oranjegezind en het pleitte voor etnische diversiteit en internationale en Europese samenwerking. D'66 was een partij van jonge intellectuele stedelingen die zichzelf zagen als wereldburgers. D'66 vond in een soortgelijke doelgroep ook het grootste gedeelte van haar electoraat.

⁸⁹ Democraten '66, *Politiek program Democraten 66*, 1-10; Van der Land, *Tussen Ideaal en illusie*, 11, 19-20.

⁹⁰ Democraten '66, *Politiek program Democraten 66*, 10; Van der Land, *Tussen Ideaal en illusie*, 33.

Manier van presenteren

In de manier waarop D'66 zich in 1966/1967 heeft gepresenteerd is van het begin af aan veel nadruk gelegd op de 'nieuwheid' van de partij. Men wilde zich duidelijk profileren en afzetten van de gevestigde partijen door jonger en frisser te zijn. Een belangrijk onderdeel van de presentatie van D'66, en daarmee ook van het succes van de eerste campagne, was de samenwerking tussen de partij en het reclamebureau Franzen, Hey en Veltman. Gruijters legde in deze begindagen van de beweging contact met dit reclamebureau en dit heeft voor D'66 goed uitgepakt.⁹¹

Door dit reclamebureau is onder andere een promotiefilmpje gemaakt dat één van de bekendste zou worden uit de Nederlandse politieke geschiedenis. Dit filmpje werd geïnspireerd op een scene uit een film met de Amerikaanse acteur James Dean. Daarbij wist lijsttrekker Van Mierlo de kiezer op heel directe manier aan te spreken met veel flair en charisma. Dit was een groot contrast met de droge campagnefilms die gebruikelijk door gevestigde partijen werden gemaakt. Hierin toonde lijsttrekkers zich meestal als oude wijze mannen achter een bureau.⁹²

Het reclamebureau was ook betrokken het opstellen van het eerste pamflet van D'66 en bij het opstellen van het verkiezingsprogramma. Daarnaast werden de standpunten van D'66 in de campagne scherp neergezet via bondige boodschappen, bijvoorbeeld op een verkiezingsaffiche van D'66 uit 1967:

'Dit is de tijd voor vernieuwing. Het huidige bestel is ziek en moe. Het schippert en weifelt. Wij willen het doorbreken. Wij willen een nieuwe democratie. En een nieuw kiesstelsel. En een praktische politiek. En duidelijkheid. En openheid. En vrijheid. Wij willen dat u ook weer wat te zeggen krijgt. En u?' ⁹³

⁹¹ Van der Land, *Tussen Ideaal en illusie*, 26-27.

⁹² Zie de D'66 campagnespot van 1967. Onder andere te raadplegen op de website van Beeld en Geluid: 'Eerste spot D'66 (1967)', www.beeldengeluid.nl, <<https://www.beeldengeluid.nl/en/media/7719/eerste-spot-D'66-1967>> [geraadpleegd op 14-06-2016].

⁹³ Democraten '66, *Verkiezingsaffiche D'66*, (Amsterdam, 1967).

Uitkomsten van de vernieuwings- en doorbraakplannen

De campagne van D'66 was een succes. Bij de verkiezingen van 1967 behaalde D'66 direct zeven zetels in de Tweede Kamer. Tot dan toe uniek voor een nieuwe partij in de Tweede Kamer. Ook omdat de christelijke partijen grote verliezen leden tijdens deze verkiezingen werd al snel gesproken van een politieke aardschok en het begin van het einde van de verzuiling in Nederland.⁹⁴

Het succes van de campagne en de klinkende overwinning tijdens de verkiezingen brachten in de beginjaren grote verwachtingen met zich mee voor D'66. Met zeven zetels kon de partij haar grootse staatrechtelijke plannen echter niet eenvoudig tot uitvoering brengen. Wat D'66 wel direct wist te bereiken was dat in september 1967 een Staatscommissie voor Advies inzake de Grondwet en de Kieswet werd ingesteld. Helaas voor D'66 duurde het toch erg lang voordat de plannen van deze commissie werden omgezet in voorstellen voor nieuwe wetgeving. Daarbij vereiste veel van dergelijke plannen grondwetswijzigingen waarvoor minstens een twee-derde meerderheid nodig was in zowel de Eerste als Tweede Kamer. Bij de eerste echte grote herziening van de grondwet in 1984 was uiteindelijk door jarenlang onderhandelen en wisselende coalities weinig meer overgebleven van de oorspronkelijke ambitieuze plannen van D'66.⁹⁵

Andere progressieve partijen deden in de eerste jaren van het bestaan van D'66 overigens nog serieuze pogingen om tot verregaande samenwerking te komen. Op initiatief van de PvdA werd in 1968 een werkgroep Progressief Akkoord (PAK) opgericht. Er werd door D'66 ook gesproken met de Partij Politiek Radicalen (PPR). Zij was een progressieve afsplitsing van de KVP opgericht in 1968. In eerste instantie hield D'66 de boot zoveel mogelijk af als het ging om samenwerking met andere partijen. D'66 was bang voor identiteitsverlies en wilde zichzelf niet overbodig maken. Dit kwam op veel kritiek te staan van kiezers en van leden van D'66 die een groot progressief blok aanhingen. Later veranderde D'66 daarom op dit punt van koers en ging ze zich wel actief inzetten voor een grote progressieve beweging. In 1969 ging D'66 zelfs een stembusakkoord aan met de PvdA.

⁹⁴ Van der Land, *Tussen Ideaal en illusie*, 15, 36-38.

⁹⁵ *Ibidem*, 44, 72.

Toch is het van één grote progressieve partij nooit gekomen, ook omdat D'66 niet overvleugeld wilde worden door de PvdA.⁹⁶

D'66 is sinds haar oprichting in 1966 blijven bestaan en ze is ook tot op de dag van vandaag actief gebleven in de Nederlandse politiek. D'66 heeft bijvoorbeeld nog een belangrijke rol vervuld in de formatie van het kabinet van PvdA premier Den Uyl in 1973. Partijleider Van Mierlo zocht in de jaren voorafgaand al nadrukkelijk toenadering tot de PvdA. Er werd in de jaren zeventig zelfs opnieuw even gesproken over het oprichten van een gezamenlijke progressieve partij. Ditmaal zou dit de Progressieve Volkspartij moeten worden bestaande uit PvdA, PPR en D'66. Maar ook dit plan mislukte, hetgeen leidde tot meer onvrede bij de achterban van D'66. Wat Van Mierlo wel lukte was het formeren van een progressief kabinet samen met Den Uyl. Toch nam dit progressieve 'avontuur' veel ontevredenheid bij kiezers en partijleden van D'66 niet weg. Van Mierlo trad daarom in 1973 af als fractievoorzitter en werd opgevolgd door de kernfysicus en schrijver van kinderboeken Jan Terlouw. Na desastreus verlopen provinciale en gemeenteraadsverkiezingen in 1974 werd D'66 zelfs nog geconfronteerd met een motie op het partijcongres om de partij op te heffen. De ingediende motie hiertoe behaalde echter niet de benodigde twee-derde meerderheid om ook echt een eind aan de partij te maken.⁹⁷

De nieuwe partijleider Terlouw wist daarna de partij wel weer nieuw leven in te blazen. Dit deed hij door te breken met de koers van Van Mierlo en meer oppositie te voeren tegenover de PvdA. D'66 ging zich nadrukkelijker profileren als 'de vierde stroming' eind jaren zeventig en als 'het redelijke alternatief' begin jaren tachtig. D'66 wilde niet langer als de spanwagen van de PvdA worden beschouwd.⁹⁸

Toch heeft D'66 ook daarna opnieuw moeite gehad om zich goed te profileren tussen de grote traditionele partijen. In 1983 ontstond bijvoorbeeld veel discussie over het wel of niet toevoegen van de ondertitel 'links-liberaal' aan de naam D'66. Daarnaast kwam de partij na 1982 in een leiderschapsdiscussie terecht na het vertrek van Terlouw en het ontbreken van een aansprekende opvolger. Pas met het opnieuw aantreden van Van Mierlo in 1985 als fractievoorzitter krabbelde de partij weer op. Omdat Van Mierlo scherp oppositie voerde in de Tweede Kamer groeide het aantal zetels van de partij gedurende de tweede helft van de

⁹⁶ W. Klaassen, *De progressieve samenwerking van PvdA, D'66, PPR en PSP, 1966-1977* (Alphen aan den Rijn 2000); Van der Land, *Tussen Ideaal en illusie*, 45-65.

⁹⁷ Van der Land, *Tussen Ideaal en illusie*, 73-113.

⁹⁸ *Ibidem*, 114-116, 143-154, 185-191.

jaren tachtig weer. Ook wist D'66 zich weer opnieuw te positioneren en profileren, dit maal met onder andere de leus 'Andere politiek' en met een naamswijziging naar D66 (zonder apostrof). Onder Van Mierlo vond opvallend genoeg ook een revitalisering plaats van oude idealen van partijpolitieke en staatrechtelijke vernieuwing. Deze zou men ditmaal tot diep in de jaren negentig zou blijven nastreven.⁹⁹

In de jaren negentig speelde D66 nog een zeer belangrijke rol in de formering van de paarse kabinetten van oud-vakbondsleider en toenmalig PvdA-partijleider Wim Kok. Deze kabinetten waren de eerste sinds 1918 die geformeerd werden in Nederland zonder aandeel van een confessionele partij. Vooral partijleider Van Mierlo van D66 zag hierin een belangrijke stap in het doorbreken van lang bestaande politieke verhoudingen in Nederland. Daarbij wist de partij in deze periode staatrechtelijke vernieuwing opnieuw te agenderen door haar deelname in deze kabinetten. Uiteindelijk kwam van veel van deze staatrechtelijke plannen echter opnieuw weinig terecht. Het plan om een referendumwet in te voeren sneuvelde bijvoorbeeld op het allerlaatste moment door één beslissende tegenstem in de Eerste Kamer van voormalig VVD-lijstrekker Hans Wiegel in de beruchte 'nacht van Wiegel' van 18 op 19 mei 1999.¹⁰⁰

D'66 heeft sinds haar bestaan onmiskenbaar veel invloed gehad op de Nederlandse politiek. De partij bestaat daarbij inmiddels nu al vijftig jaar. Toch zijn veel van de oorspronkelijke vernieuwingsplannen van D'66 niet gerealiseerd. D'66 heeft er vervolgens voor gekozen om zich met de tijd te ontwikkelen. Veel van de oorspronkelijke doelstellingen zijn daarbij losgelaten of lager op de agenda geraakt. De partij heeft dit ook kunnen doen omdat het in beginsel geen ideologische maar een meer pragmatische inslag heeft gekozen.

Eén van de grootste veranderingen die D'66 heeft doorgemaakt sinds haar oprichting is dat de partij zich sinds de jaren zeventig steeds minder doet voorstaan op vernieuwing en het doorbreken van politieke verhoudingen. Ondanks een kortstondige revitalisering van oude partijidealen, eind jaren tachtig en begin jaren negentig, zou het nog tot het begin van het nieuwe millennium duren voordat de termen 'vernieuwing' en 'doorbraak' weer een belangrijk deel gingen uitmaken van het gangbare vocabulaire in de Nederlandse politiek. Bij de derde vernieuwingsgolf in de Nederlandse politiek na 1945 zouden het echter niet langer meer de leden van D'66 zijn die werden gezien als de representanten van 'nieuwe' politiek.

⁹⁹ Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 215-233.

¹⁰⁰ Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 7-9; Bosmans & Van Kessel, *parlementaire geschiedenis*, 215-218.

Door Pim Fortuyn zou D'66 in 2001 zelfs worden getypeerd als een 'nietszeggend partijtje' en een onderdeel van de 'linkse elite' in Nederland die regeerde onder de 'Haagse kaasstolp'.¹⁰¹

¹⁰¹ W.S.P. Fortuyn, *Droomkabinet: Hoe Nederland geregeerd moet worden*, (Amsterdam, 2002), 9-11, 30-37; W.S.P. Fortuyn, *Aan het volk van Nederland: de contractmaatschappij, een politiek-economische zedenschets*, (Amsterdam, 1992), 22-27, 209; Van der Land, *Tussen Ideaal en illusie*, 44.

3. Leefbaar Nederland en de Lijst Pim Fortuyn (2001/2002)

Op 20 augustus 2001 kondigde Pim Fortuyn in het tv-programma 2Vandaag aan om de Nederlandse politiek in te gaan. Fortuyn verkondigde direct zijn ambitie om Wim Kok, die zijn vertrek uit de politiek had aangekondigd na het uitkomen van een vernietigend rapport over de rol van zijn kabinet Paars I in de gebeurtenissen bij de val van de Joegoslavische moslimenclave in Srebrenica in 1994, op te volgen als premier van Nederland. Fortuyn wakkerder vervolgens, eerst als lijsttrekker van Leefbaar Nederland en daarna van de Lijst Pim Fortuyn (LPF), plotseling een nieuwe golf van politieke vernieuwingsdrift aan die niet meer aan de orde was geweest in de Nederlandse politiek sinds de jaren zestig.

Pim Fortuyn zou in 2001/2002 tot verrassing van velen de gebruikelijke politieke verhoudingen in Nederland plotseling drastisch weten te verstoren door de gevestigde orde en 'traditionele' partijen scherp aan te vallen. Daarbij vormde hij ook al snel een daadwerkelijke electorale bedreiging voor de gevestigde partijen. In de peilingen steeg de populariteit van Fortuyn in korte tijd naar een, voor een nieuwe beweging tot dan toe, ongekende hoogte. In maart 2002 behaalde Fortuyn met Leefbaar Rotterdam een grote overwinning bij de gemeenteraadsverkiezingen door in één keer de grootste partij van Rotterdam te worden. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002 behaalde de LPF in één keer 26 zetels. In Nederland was zo'n grote winst voor een nieuwe partij nog nooit vertoond. De LPF werd hiermee direct de op één na grootste partij van Nederland. Daarnaast waren ook de verliezen voor de Paarse partijen PvdA (-22), VVD (-14) en D66 (-6) ongekend groot.

Ondanks de tragische dood van Fortuyn, door een brute aanslag op zijn leven vlak voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2002, was definitief duidelijk geworden dat zijn boodschap van vernieuwing en anti-establishment aansloeg bij de Nederlandse kiezers in

deze tijd. In dit hoofdstuk zal daarom worden gekeken naar de ‘nieuwe politiek’ die Fortuyn voorstond in deze periode, eerst met Leefbaar Nederland en daarna met de LPF. Ook in dit geval zal daarbij worden gekeken naar de belangrijkste actoren bij de oprichting van deze beweging en naar de historische context waarbinnen dit alles plaatsvond. Vervolgens wordt gekeken naar de ideeën die Fortuyn en de Leefbaren hadden over oude en nieuwe politiek, staatrechtelijke vernieuwing en het doorbreken van partijstructuren. Ook wordt weer gekeken naar de manier waarop de bewegingen zich presenteerde en wat de uitkomst van deze vernieuwingsgolf was.

De historische context

Een echte verzuilde samenleving bestaat in Nederland aan het begin van het nieuwe millennium al lang niet meer. Toch zijn er in deze periode nog wel drie duidelijke traditionele politieke machtsblokken te onderscheiden. Dit is de linkse PvdA, de rechtse VVD en het christelijke CDA (deze partij is in 1980 tot stand gekomen na een fusie tussen de confessionele partijen CHU en ARP en KVP). Om deze partijen heen bestonden rond het millennium wel kleinere partijen die zo hun invloed hadden, zoals D’66, GroenLinks en de kleine christelijke partijen, maar de premierstrijd ging tussen 1967 en 1998 altijd tussen de drie grote ‘traditionele’ partijen. Deze partijen vormden daarmee zonder meer al jarenlang de stabiele gevestigde orde.

De gevestigde partijen PvdA, CDA en VVD hebben in 2001 nog altijd duidelijk hun oorsprong in de verzuilde Nederlandse politieke situatie van voor de jaren zestig. Alle drie de partijen hadden ook een relatief groot en stabiel electoraat, al zijn de verschillen in de jaren 1967-1998 qua zetelverschuivingen bij verkiezingen wel groter geweest dan in de periode daarvoor. Er bestaan van oudsher ook diepgewortelde verschillen tussen de ideologieën van de sociaaldemocraten, de liberalen en de christendemocraten. Maar omdat geen van de drie ooit een absolute meerderheid heeft behaald in de Tweede Kamer bleef er in Nederland altijd sprake van een noodzaak tot het vormen van regeringscoalities.¹⁰²

¹⁰² Bosmans & van Kessel, *Parlementaire geschiedenis*, 195-197.

Vanwege de middenpositie en de traditioneel grote basis van het CDA zijn VVD en PvdA tot midden jaren negentig gedwongen om steeds met deze partij samen te werken. Toen in 1994 Paars I werd gevormd, bestaande uit VVD, PvdA en D'66, kon dit als revolutionair worden beschouwd in Nederland. Ten eerste omdat voor het eerst sinds 1918 geen christelijke partij deel uit maakte van de regeringscoalitie. Ten tweede omdat de aartsrivalen van politiek rechts (VVD) en links (PvdA) voor het eerst sinds de brede basis onder Drees weer gingen samenwerken in één kabinet.¹⁰³

De traditionele partijen waren daarnaast voortgekomen uit de verzuiling maar de samenleving was sinds de jaren zestig steeds verder 'ontzuild'. Dit had vooral veel effect gehad op het electoraat van de christelijke partijen. Om dalende kiezersaantallen op te vangen werd in de jaren zeventig begonnen met het fuseren van de partijen KVP, ARP en CHU. Dit leidde in 1980 tot de oprichting van het CDA. In de jaren tachtig behield deze partij onder de katholieke partijleider en oud-minister van Economische zaken Ruud Lubbers nog een groot electoraat, maar na zijn vertrek in 1994 daalde de basis voor de traditionele christelijke politiek nog weer verder.¹⁰⁴

Doordat partijen reageren op ontwikkelingen in de maatschappij veranderen de gevestigde politieke partijen in bepaalde opzichten ook zelf gedeeltelijk van koers. De PvdA schudde bijvoorbeeld onder partijleider Kok in 1995 haar 'ideologische veren' af. De sociaaldemocraten omarmden in steeds grotere mate het marktdenken en het kapitalisme van de economisch succesvolle Westerse maatschappij. Een belangrijke onderliggende reden voor deze ontwikkeling is geweest dat steeds meer linkse politici vonden dat de socialistische heilstaat definitief een utopie was gebleken door het imploderen van het communistische Oostblok begin jaren negentig. Sommigen stellen daarom dat de politieke ontzuiling ook in socialistische kringen zich steeds verder heeft doorgezet sinds de jaren zestig.¹⁰⁵

De liberalen van de VVD zijn van oudsher oppositioneel ten opzichte van het stichten van verzuilde instituties. Van een ontzuiling binnen liberale kringen kan daarom nauwelijks gesproken worden. Een ontwikkeling die deze partij wel heeft doorgemaakt is dat zij in de jaren zestig en zeventig onder Wiegels nog sterk gepolariseerd was ten opzichte van de PvdA.

¹⁰³ Peters, *Een doodgewoon kabinet*, 7-8.

¹⁰⁴ H.M.T.D. ten Napel, *'Een eigen weg': de totstandkoming van het CDA (1952-1980)*, (Leiden 1992); G. Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht: het Christen Democratisch Appèl*, (Amsterdam 2011).

¹⁰⁵ A. van der Zwan, *Van Drees tot Bos: zestig jaar succes en mislukking: geschiedenis van de PvdA*, (Amsterdam 2008), 90-95.

Ten tijde van de kabinetten Lubbers wist de VVD zich onder de machtspositie van het CDA niet goed te profileren, maar onder lijstrekker Frits Bolkenstein leek daar in de jaren negentig verandering in te komen. De uiteindelijke samenwerking met links in de Paarse kabinetten was daarom voor veel VVD-kiezers een behoorlijk verrassende uitkomst. De 'linkse' lijstrekker Dijkstal kon rechtse keizers dan ook niet bekoren in 2002. Een stem op de VVD was toch vaak ook een stem tegen de PvdA en andersom. Veel kiezers van PvdA en VVD waren dan ook enigszins ontevreden over de samenwerking tussen traditioneel links en rechts in Paars I en II.¹⁰⁶

Een andere oorzaak van veel onrust bij kiezers was ook de toenemende problematiek rondom migratie en de multiculturele samenleving in de jaren tachtig en negentig. Vooral het feit dat de discussie hierover door wetenschappers en politici in de taboesfeer werd gehouden zorgde voor ongenoegen bij een deel van de Nederlandse bevolking. De terroristische aanval op 11 september 2001, waarbij moslimterroristen onder leiding van de Saoedi-Arabische militantenleider Osama Bin Laden met gekaapte passagiersvliegtuigen op twee wolkenkrabbers van het World Trade Center in New York invlogen, zorgde ervoor dat dit thema opeens veel hoger op de politieke agenda kwamen te staan dan in de periode daarvoor. De traditionele partijen hadden daarbij vanuit hun verzuilde beginselen geen duidelijk antwoord op deze nieuwe problemen die veel minder economisch en veel meer cultureel-politiek van aard waren.¹⁰⁷

De oprichters en hun beweegredenen

De belangrijkste aanjager van de roep om vernieuwing en een doorbraak van partijpolitieke verhoudingen in 2001/2002 was zonder twijfel Pim Fortuyn. Fortuyn was al van jongs af aan enorm ambitieus. Als jongetje wilde hij zelfs, naar eigen zeggen, paus worden. Op negentienjarige leeftijd schreef Fortuyn een brief aan, toenmalig lijstrekker van de KVP, Norbert Schmelzer om te vragen welke studie een goede voorbereiding zou zijn op een

¹⁰⁶ Van Schie & Voerman, *Zestig Jaar VVD*, 9-1; Peters, *een doodgewoon kabinet*, 255-260.

¹⁰⁷ P. Scheffer, 'Het multiculturele drama', *NRC Handelsblad* (29 januari 2000); Fleur Sleegers, *In de debat over Nederland: veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit*, (Amsterdam, 2007), 18-21, 41-47.

carrière in de politiek. Schmelzer antwoordde dat politicologie, economie of sociologie goede opties waren. Fortuyn koos voor sociologie.¹⁰⁸

In zijn studententijd werd Fortuyn voor het eerst politiek actief. Hij probeerde eerst lid te worden van de communistische partij. Het bestuur van de CPN vond hem echter niet geschikt omdat hij te eigenzinnig was. Vervolgens was Fortuyn tussen 1974 en 1989 lid van de PvdA. Fortuyn vond lijstrekker van de PvdA Den Uyl een inspirerende en charismatische politicus met idealen. Naar eigen zeggen was dit de belangrijkste reden voor Fortuyn om lid te worden van deze partij. Maar binnen de PvdA is het Fortuyn, ondanks pogingen daartoe, niet gelukt om een belangrijke positie te verwerven binnen of namens deze partij. Fortuyn werd hiervoor door de zittende bestuurders van de PvdA, zoals onder andere Den Uyl zelf, niet geschikt bevonden.¹⁰⁹

In 1980 is Fortuyn gepromoveerd als socioloog. Na zijn promoveren streefde hij een wetenschappelijke carrière na en Fortuyn was van 1972 tot 1988 professor aan de Rijksuniversiteit Groningen. Fortuyn was in dit dienstverband voornamelijk actief als hoofddocent sociaal-economische politiek en beleid. Na het opheffen van zijn afdeling bij de universiteit in Groningen kreeg Fortuyn in 1989 de opdracht van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap om leiding te geven aan de invoering van een nieuw landelijk studentenreisproduct. Dit project bracht hij tot een succesvol einde hetgeen leidde tot de introductie van de ov-jaarkaart in 1991.¹¹⁰

Na het opheffen van zijn afdeling bij de universiteit in Groningen en het succesvol volbrengen van het ov-jaarkaartproject verhuisde Fortuyn in 1990 naar Rotterdam om hier een nieuwe carrière met een eigen adviesbureau te beginnen. Daarnaast werd hij actief als publicist, columnist voor *Elsevier* en freelance speaker. Fortuyn had een scherpe pen en hij was een charismatische spreker. Fortuyn vond zichzelf zeer intelligent en hij pretendeerde problemen in de samenleving goed aan te voelen. Hij vond zelf daarbij ook dat hij dicht bij het volk stond. Fortuyn was echter volgens velen op persoonlijk vlak zeer moeilijk in de omgang. 'Waar Pim komt, komt ruzie' was een geveugelde uitspraak van oud-collega bij de Rijksuniversiteit Groningen Ton Kee. Fortuyn was in zijn carrière vaak gepasseerd voor

¹⁰⁸ L. Ornstein, *De jonge Fortuyn: De wordingsgeschiedenis van een omstreden politicus*, (Amsterdam, 2012), 31-35; W.S.P. Fortuyn, *Babyboomers; autobiografie van een generatie*, (Rotterdam, 1999), 22-24; A. Bos & J.C.F.J. van Merriënboer, "'Ik wil in de politiek': een brief van de 19-jarige Pim Fortuyn", *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis*, 4:1 (2002), 98-101.

¹⁰⁹ Wansink, *De erfenis*, 71-73; Fortuyn, *Babyboomers*, 40-46; L. Ornstein, *De jonge Fortuyn*, 44-47.

¹¹⁰ Wansink, *De erfenis*, 71; Fortuyn, *Babyboomers*, 235.

functies, zowel in de politiek als in zijn wetenschappelijke carrière. Hierdoor voelde Fortuyn zich altijd een buitenstaander. Dit maakte hem ook enigszins rancuneus.¹¹¹

In de jaren negentig verliet Fortuyn de PvdA en sprak hij zijn waardering uit voor toenmalig VVD-fractievoorzitter Frits Bolkestein en zijn taboedoorbrekende opmerkingen over migratieproblematiek. De liefde was echter niet wederzijds. Na een ook nog een kortstondige flirt met het CDA had Fortuyn in 2001 gesprekken met Leefbaar Nederland. Dit bleek voor Fortuyn uiteindelijk de kans om zijn grote politieke ambities waar te maken.¹¹²

Leefbaar Nederland werd in 1999 opgericht door oud-PvdA-politicus en VARA-programmamaker Jan Nagel, ondernemer Willem van Kooten, zanger Henk Westbroek en vastgoedmiljonair Broos Schnetz. Westbroek en Schnetz hadden al eerder lokaal succes beleefd met Leefbaar Utrecht (opgericht in 1997). Ook Jan Nagel had lokaal al succes gehad met Leefbaar Hilversum (opgericht 1994). Leefbaar Nederland was in eerste instantie dan ook vooral een netwerk van autonome lokale partijen met vaak een plaatselijke held als lijsttrekker. Het kader van deze partijen was samengesteld uit mensen van uiteenlopende herkomst, van links tot rechts.¹¹³

Het was voor de Leefbaren niet van begin af aan de bedoeling om ook de landelijke politiek in te gaan. Er was vooral bij Jan Nagel hierover veel twijfel. Het oprichtingscongres van Leefbaar Nederland werd uiteindelijk pas na veel aandringen op 25 november 2001 gehouden. Pim Fortuyn werd op dit congres gekozen als lijsttrekker. Fortuyn paste eigenlijk niet op alle punten bij de filosofie van de (progressieve) oprichters van Leefbaar Nederland, vooral waar het ging om zaken als Nederlandse identiteit, migratie en de islam. Leefbaar Nederland wilde op dit punt progressief zijn. Fortuyn was hierin duidelijk conservatiever. Pim Fortuyn werd door het bestuur toch aangesteld omdat hij als een sterspeler werd gezien die veel stemmen kon trekken.¹¹⁴

De haast onvermijdelijke bom tussen Fortuyn en de partijleiding van Leefbaar Nederland barstte uiteindelijk na een interview van Fortuyn met de Volkskrant. Dit interview werd op 5 februari 2002 gehouden en een paar dagen later gepubliceerd. Fortuyn deed controversiële uitspraken over de 'achterlijke cultuur van de islam' en over het afschaffen

¹¹¹ Wansink, *De erfenis*, 69-72; Fortuyn, *Babyboomers*, 50-65; L. Ornstein, *De jonge Fortuyn*, 68-77.

¹¹² Wansink, *De erfenis*, 82.

¹¹³ J. Nagel, *Boven het Maaiveld*, (Soesterberg, 2001), 30; Wansink, *De erfenis*, 10-13.

¹¹⁴ Wansink, *De erfenis*, 53-61; Nagel, *Boven het maaiveld*, 252-255.

van de passage over discriminatie in artikel 1 van de grondwet. Dit was de definitieve reden voor het bestuur van Leefbaar Nederland om hem daarna per direct uit de partij te zetten.¹¹⁵

Nadat Pim Fortuyn uit Leefbaar Nederland werd gezet is hij direct begonnen met het opzetten van zijn eigen nieuwe partij. Dit werd de Lijst Pim Fortuyn (LPF). Fortuyn deed het erg goed in de peilingen en hij wilde dit momentum niet voorbij laten gaan. De tijd om een nieuwe partij op te bouwen was echter zeer beperkt. De landelijke verkiezingen zouden al drie maanden later op 15 mei 2002 plaatsvinden. Op 21 maart presenteerde Fortuyn zijn kandidaten. De lijst telde vrijwel uitsluitend onbekende namen. Alleen ex-Europarlementariër voor het CDA Jim Janssen van Raaij en oud-redacteur van Elsevier en VVD'er Ferry Hoogendijk waren bekend. Nummer twee op de lijst was bijvoorbeeld Joao Varela, een 27-jarige bedrijfseconoom zonder politieke ervaring.¹¹⁶

Oude politiek, verzuiling en oude partijen

Zowel Leefbaar Nederland als Fortuyn zelf hadden zo hun ideeën over 'oude' politiek en wat daar mis mee was in 2001/2002. In het pamflet *Het moet anders en het kan anders!* verkondigde Leefbaar Nederland bijvoorbeeld dat oude politieke partijen failliet waren. Het vertrouwen in de politiek was bij de burgers daarnaast zoek geraakt en het was taak om via verregaande democratisering de burger weer bij de politiek te betrekken. In het verkiezingsprogramma *Leefbaar Nederland komt er nu aan!* verkondigde de partij dan ook dat zij een alternatief wilde zijn voor de 'uitgebluste oude partijen'. Deze waren volgens Leefbaar Nederland namelijk vergroeid geraakt met de 'bestaande orde'.¹¹⁷

Pim Fortuyn heeft zijn denkbeelden uitgebreid beschreven en gepubliceerd in boeken en columns. Vooral in het boek *Aan het volk van Nederland*, uit 1992, zet hij de basis van zijn ideeën uiteen. Met de titel van dit boek refereerde Fortuyn aan het gelijknamige pamflet van Joan Derk van der Capellen tot den Pol uit 1781. Fortuyn voelde zich aan deze Nederlandse

¹¹⁵ F. Poorthuis & H. Wansink, 'De Islam is een achterlijke cultuur', *De Volkskrant*, (9 februari 2002); Wansink, *De erfenis*, 17-23.

¹¹⁶ Chorus & De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 155-175.

¹¹⁷ Leefbaar Nederland, *Het moet anders en het kan anders!*, (Den Haag, 1999), 2-6; Leefbaar Nederland, *Leefbaar Nederland komt er nu aan!*, (Den Haag, 2002), 1-2.

historische figuur verwant omdat hij ook een tegendraadse buitenstaander was. Daarnaast was het pamflet van Van der Capellen tot den Pol een aanklacht tegen vriendjespolitiek van de regenten in Nederland ten tijden van het bewind van stadhouder Willem V van Oranje-Nassau. Ook wat dit betreft zag Fortuyn parallellen met zijn eigen strijd tegen de gevestigde orde eind twintigste eeuw.¹¹⁸

Fortuyn vond in 2001/2002 eveneens dat er sprake was van een ernstig 'verouderde' politiek. Daarnaast was volgens Fortuyn de ontzuiling in 1967 wel ingetreden, maar dit kon volgens hem niet voorkomen dat veel verzuilde instituties bleven bestaan. Dit uitte zich volgens Fortuyn in de ouderwetse traditionele partijen. Hij vond dat deze partijen in de jaren negentig in een 'politiek isolement' waren gekomen. Politiek Den Haag was volgens Fortuyn 'losgezongen van de praktijk'. Het representeerde volgens hem niet langer het Nederlandse volk.¹¹⁹

Moderne politiek en nieuwe politieke verhoudingen

Naast een duidelijke mening over 'oude' politiek hadden Leefbaar Nederland en Fortuyn ook een beeld over de moderne samenleving en over de toekomst van Nederland. In haar verkiezingsprogramma verkondigde Leefbaar Nederland bijvoorbeeld dat met de terroristische aanval van 11 september in New York een 'nieuwe tijd' was aangebroken. Dit omdat de Westerse wereld voortaan uitgedaagd werd door het gevaar van de rechts-radicalen islam. De oplossing hiervoor zou volgens Leefbaar Nederland vooral liggen in het bestrijden van dit terrorisme maar ook in het oplossen van het democratisch tekort binnen de eigen samenleving.¹²⁰

Fortuyn had nog wat uitgebreidere ideeën over de toekomst van Nederland en de wereld alsook over moderniteit en verandering. In de filosofie van Fortuyn was, na de val van de Berlijnse muur in 1989, een nieuwe periode in de geschiedenis aangebroken. De samenleving en de politiek moesten daarom volgens hem nodig moderniseren. Vooral de collectieve sector moest worden opgeschoond. De Nederlander was volgens Fortuyn

¹¹⁸ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 5-12.

¹¹⁹ Fortuyn, *Droomkabinet*, 42-44, 45-470: Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 60-65, 72-74.

¹²⁰ Leefbaar Nederland, *Leefbaar Nederland komt er nu aan!*, 1.

namelijk ontwikkeld tot een calculerende en individualistische burger. De manier waarop Nederland werd bestuurd paste daarom volgens Fortuyn niet meer bij de maatschappelijke werkelijkheid.¹²¹

Daarnaast was Fortuyn zeer ongerust over de islam en het groeiende gevaar van terrorisme door islamitisch-fundamentalistische groeperingen. Fortuyn ging hierbij echter veel verder in zijn kritiek op de islam dan het bestuur van Leefbaar Nederland dit deed. Daarbij had Fortuyn ook duidelijk een veel negatievere houding ten opzichte van migranten dan Leefbaar Nederland. Dit leidde uiteindelijk ook tot de breuk tussen beiden.¹²²

Het politiek bestel en het doorbreken van partijstructuren

Leefbaar Nederland stelde zich voor als een alternatief voor de traditionele partijen. Eén van de grootste kritiekpunten die Leefbaar Nederland had op de manier waarop de Nederlandse politiek functioneerde was de benoeming van leden van politieke partijen op belangrijke openbare functies op basis van wat deze partij 'vriendjespolitiek' noemde. Leefbaar Nederland wilde een einde maken aan het zogenaamde 'vergader- en carrièrecircuit' van de gevestigde elite. Nog geen drie procent van de bevolking was volgens Leefbaar Nederland namelijk in 2002 nog lid van een politieke partij. Daardoor kwamen gewone burgers nooit in aanmerking voor dit soort functies. Daarbij was dit volgens Leefbaar Nederland symptomatisch voor positie die de traditionele partijen tegenwoordig hadden ten opzichte van de burgers in Nederland. Leefbaar Nederland wilde vooral de kiezer en de politiek weer dichter bij elkaar brengen door meer rechtstreekse democratie en inspraak op het bestuur.¹²³

Fortuyn had duidelijkere en vooral nog wat scherpere ideeën geformuleerd over het bestaande partijpolitieke bestel en de gevestigde partijen. Volgens Fortuyn zochtte Nederland bij het begin van het nieuwe millennium namelijk nog steeds onder de 'last van de instituties van de verzuiling'. De ontzuiling was volgens Fortuyn sinds het einde van de jaren

¹²¹ Fortuyn, *Aan het volk*, 11-20, 61-70; Fortuyn, *Droomkabinet*, 30-32; W.S.P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar Paars: de wachtlijsten in de gezondheidszorg ... : een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma*, (Rotterdam, 2002), 7-15.

¹²² W.S.P. Fortuyn, *Tegen de islamisering van onze cultuur: Nederlandse identiteit als fundament*, (Rotterdam, 1997).

¹²³ Leefbaar Nederland, *Leefbaar Nederland komt er nu aan!*, 2.

zestig, vooral door de maatschappelijk ingrijpende ontkerkelijking, onmiskenbaar ingezet. Toch hadden de instituties van de verzuiling volgens Fortuyn weten te overleven. Deze instituties, zoals de traditionele gevestigde politieke partijen, hadden volgens Fortuyn echter geen bestaansrecht meer in de moderne samenleving. De bestaande politieke partij was volgens Fortuyn 'zijn natuurlijke inbedding in de zuil verloren en verworpen tot een incestueus carrièrevehicle voor een kleine partijpolitieke elite'. Fortuyn vond namelijk dat er veel te veel bestuurlijke posities waren die 'volgens strikt politieke lijnen' werden benoemd in plaats van dat deze op democratische wijze werden gekozen door het volk. Denk aan functies zoals de burgemeester, wethouder, minister, gedeputeerde, commissaris van de Koning, topambtenaar, Kroonlid van de Sociaal-economische Raad (SER), voorzitter van de Kamer van Koophandel, et cetera.¹²⁴

Daarnaast had de politieke partij, en daarmee de Nederlandse politiek in zijn geheel, volgens Fortuyn haar connectie met het volk grotendeels verloren. Steeds minder mensen waren sinds de ontzuiling lid geworden of gebleven van een bestaande politieke partij. In 2001 was het aantal leden van de politieke partijen daarom gezakt naar, in totaal, nog slechts 300.000 op negen miljoen stemgerechtigden in Nederland. Dit leidde volgens Fortuyn tot het ontstaan van een politiek elite die niet langer de bevolking diende maar enkel interessante baantjes naar elkaar toeschoof. Op dit punt van kritiek, wat betreft het functioneren van de Nederlandse politiek, lagen Leefbaar Nederland en Fortuyn duidelijk wel op één lijn.¹²⁵

Zowel Leefbaar Nederland als Fortuyn hadden kritiek op de traditionele partijen. Zij wilden een alternatief vormen voor de 'oude' politieke partijen. Wat er vervolgens in de toekomst met deze partijen, die door Fortuyn ook wel eens gekscherend 'fossiele partijen' werden genoemd, moest gebeuren is door beiden echter nooit expliciet duidelijk gemaakt. Noch de LPF noch LN heeft expliciet geopperd om de oude partijen af te schaffen of om tot een herindeling van partijen, in bijvoorbeeld een progressief en conservatief kamp, te komen.¹²⁶

¹²⁴ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar*, 133-139.

¹²⁵ *Ibidem*, 136.

¹²⁶ *Ibidem*, 143.

Democratisering en staatsrechtelijke vernieuwing

Vanwege de scherpe kritiek die Leefbaar Nederland en Fortuyn hadden op het functioneren van de Nederlandse parlementaire democratie hadden beiden vergaande ideeën op het gebied van democratisering en staatsrechtelijke vernieuwing. Vooral Leefbaar Nederland wilde de kloof tussen burger en politiek dichten door, onder andere, de invoering van een gekozen minister-president, een gekozen burgemeester en door het afschaffen van de Eerste Kamer. Leefbaar Nederland beschikte daarbij over een rotsvast geloof in de mogelijkheden van dergelijke vernieuwingen. Het wilde het ‘democratisch tekort op alle niveaus’ aanpakken, en zij maakte dit tot speerpunt van hun politieke programma tijdens de landelijke verkiezingen van 2002.¹²⁷

Op het gebied van staatsrechtelijke vernieuwing had ook Fortuyn zo zijn plannen. Hij was bijvoorbeeld een voorstander van ‘rigoureuus decentraliseren’. Hij wilde gemeente niet groter laten zijn dan 20.000 inwoners. Daarbij was hij een voorstander van het afschaffen van provincies en van de Eerste Kamer. Fortuyn wilde eveneens een gekozen minister-president en burgemeester. Daarnaast wilde Fortuyn de kieswet veranderen. Voorkeurstemmen moesten volgens Fortuyn namelijk voortaan doorslaggevend worden bij verkiezingen om zo betrokkenheid van burgers te vergroten.¹²⁸

Toch was staatsrechtelijke vernieuwing en meer invloed van burgers op het democratische bestuur voor Leefbaar Nederland veel meer een speerpunt van haar campagne van 2002 dan dat dit voor Fortuyn en de LPF het geval was. In de verkiezingscampagne van de LPF legde Fortuyn namelijk ook veel nadruk op de problemen in de zorg met wachtlijsten, de verslechtering van het niveau van het Nederlandse onderwijs door te veel management en overheidsbemoeienis, het grote aantal werklozen en uitkeringsgerechtigden, het falende beleid tot meer activering en *last but not least* de problemen rondom de multiculturele samenleving, islamitische jongeren en de instroom van migranten in Nederland.¹²⁹

¹²⁷ Wansink, *De erfenis*, 58-59; Leefbaar Nederland, *Het moet anders*, 2-6; Leefbaar Nederland, *Leefbaar Nederland komt er nu aan!*, 1-8.

¹²⁸ Fortuyn, *Droomkabinet*, 33-35; Fortuyn, *Aan het volk*, 95, 201-202.

¹²⁹ Fortuyn, *Puinlopen van Paars*, 133-160; Fortuyn, *Tegen de islamisering*, 5-10.

Representatie en de kloof tussen burgers en de politiek

Leefbaar Nederland en Fortuyn hadden wel gemeen dat ze zich beiden nadrukkelijk afzette van de gevestigde partijen. Leefbaar Nederland wilde daarnaast de ‘verziende politieke atmosfeer’ in Nederland zuiveren door de kiezer weer dichterbij de politiek te brengen. Leefbaar Nederland pretendeerde ook ‘het volk’ beter te vertegenwoordigen dan de gevestigde orde. Daarbij wilde ze via staatsrechtelijke vernieuwingen en meer democratische invloed voor burgers.¹³⁰

Fortuyn legde de schuld van de kloof tussen kiezers en gekozenen volledig bij de gevestigde orde in de politiek die hij sinds de jaren tachtig totaal incapabel vond. Er was volgens Fortuyn een ‘gebrek aan goede ideeën, aan goede en aansprekende mensen en vooral aan politiek leiderschap’. Fortuyn had het daarnaast in zijn boeken, columns en interviews ook stevast over de ‘mensen in het land’. Dit stelde hij tegenover de politiek in Den Haag en de ‘linkse elite’. Hij praatte ook graag in termen van de verwerpelijke ‘linkse kerk’ die het land bestuurde met een ‘traditie van plooiën en gladstrijken’. Daarmee bedoelde hij bijvoorbeeld dat migranten en problemen rondom de multiculturele samenleving verbaal door hen werden ‘doodgeknuffeld’.¹³¹

De bestuurders en belangrijke ambtenaren van het land noemde Fortuyn daarnaast spottend ‘ons soort mensen’. Zij gedroegen zich volgens Fortuyn als arrogante en elitaire regenten. Zij bestuurden het land ondemocratisch door de echte besluitvorming buiten de schijnwerpers plaats te laten vinden in achterkamertjes. Fortuyn koesterde tevens speciale negatieve gevoelens voor de ambtenarij, waarop volgens hem veel bezuinigd kon worden. De technocratie, waarmee Fortuyn vooral de hoogste ambtenaren van de ministeries bedoelde, vormde volgens hem zelfs ‘het nieuwe fascisme’.¹³²

¹³⁰ Leefbaar Nederland, *Leefbaar Nederland komt er nu aan!*, 1-8; Wansink, *De erfenis*, 53-57.

¹³¹ Fortuyn, *Aan het volk*, 9, 23, 49-54, 58-61; Fortuyn, *Droomkabinet*, 9-11; Fortuyn, *Tegen de islamisering*, 5-26.

¹³² W.S.P. Fortuyn, *Zonder Ambtenaren: de overheid als ondernemer*, (Rotterdam, 1991); Fortuyn, *Aan het volk*, 23-27.

Manier van presenteren

Wanneer men kijkt naar de manier van presenteren dan valt op dat Leefbaar Nederland vooral als strategie had om een aansprekende leider aan te stellen die de partij bekend zou kunnen maken bij het grote publiek. Bij de lokale leefbare partijen waren aansprekende lijsttrekkers die de aandacht trokken vaak goed geweest voor electoraal succes. Juist om deze reden werd Fortuyn in eerste instantie ook aangesteld als lijsttrekker. Toen Fortuyn de partij moest verlaten na zijn uitspraken over artikel 1 van de grondwet en de islam, werd door het partijbestuur gekozen voor voormalig rechercheur van de FIOD en officier van justitie van de unit zware georganiseerde criminaliteit Fred Teeven als lijsttrekker. Veel aandacht wist Leefbaar Nederland met hem als lijsttrekker echter tegen die tijd niet meer te genereren. Fortuyn trok in de campagne inmiddels alle media-aandacht naar zich toe en veel kiezers liepen direct over van Leefbaar Nederland naar de LPF na het vertrek van Fortuyn.¹³³

Over de manier van presenteren van Fortuyn valt veel te zeggen en is ook veel geschreven. Fortuyn viel op door zijn scherpte in het debat, door zijn humor, door zijn provocerende uitspraken, zijn ijdelheid en zijn onbeschaamde ambitie. Fortuyn deed het goed op televisie en hij hield van de aandacht. Daarnaast positioneerde hij zichzelf als een outsider, als iemand die tegen het establishment aanschopte en als een man van het gewone volk. Fortuyn had charisma maar wekte ook heel veel ergernis en vijandigheid op, zowel bij een deel van de kiezers als bij zijn politieke tegenstanders.¹³⁴

Fortuyn was naar eigen zeggen vooral ook een voorstander van terugbrengen van idealisme in plaats van het pragmatisme. Fortuyn wilde meer dualisme in de landelijke politiek door een zakenregering te vormen die regeerde op hoofdlijnen en die minder binding zou hebben met het parlement. Hij noemde dit regeren 'nieuwe stijl'.¹³⁵

Fortuyn werd vaak stevig bekritiseerd door zijn politieke tegenstanders. In de pers werd hij beschuldigd van volksmennerij, discriminatie en zelfs van fascisme. In het begin werd Fortuyn niet heel erg serieus genomen als verkiezingskandidaat. Maar na de overweldigende verkiezingszege bij de gemeenteraadverkiezingen met Leefbaar Rotterdam op 6 maart 2002, was de opmars van Fortuyn voor iedereen duidelijk en veranderden de reacties in de pers drastisch. Andere partijen hadden hem tot dan toe grotendeels

¹³³ Wansink, *De erfenis*, 5-60.

¹³⁴ Van Herwaarden, *Chaos en charisma*, 1-15; Jasper Muis, *Pim Fortuyn*, 66-69.

¹³⁵ Fortuyn, *Aan het volk*, 205-212; Fortuyn, *Droomkabinet*, 24-26.

genegeerd omdat ze dachten dat dit de beste manier was om hem buitenspel te zetten. Na 6 maart kozen andere lijsttrekkers er juist voor om Fortuyn fel aan te vallen. PvdA lijsttrekker Ad Melkert, die Wim Kok had opgevolgd als partijleider na zijn vertrek, riep Nederland op om 'wakker te worden' voor het gevaar dat schuilde in de opkomst van Fortuyn. Bolkestein liet zich ontvallen dat Nederland in Europa een 'pleefiguur zou slaan' met iemand als Fortuyn als premier. Toenmalig D66 lijsttrekker Thom de Graaf las zelfs passages voor uit het dagboek van Anne Frank om duidelijk te maken dat een stem op Fortuyn amoreel en gevaarlijk was.¹³⁶

De connectie tussen de uitspraken van Fortuyn over de islam en over migranten werden niet zelden door critici van Fortuyn in verband gebracht met racisme en nazisme. Zelf zag Fortuyn dit soort aantijgingen als een bewijs voor het 'demoniseren' van hem als persoon en voor het samenspannen van het establishment tegen hem. Door de felle aantijgingen tegen Fortuyn gedurende de campagne werd het beeld van Fortuyn tegenover de gevestigde orde ook alleen maar versterkt. Dit werkte overigens bij kiezers eerder in het voordeel dan in het nadeel van Fortuyn.¹³⁷

Uitkomsten van de vernieuwings- en doorbraakplannen

Na het vertrek van Fortuyn bij Leefbaar Nederland is het de partij niet gelukt om veel kiezers bij landelijke verkiezingen aan te spreken. Lokaal hebben de Leefbaren later nog wel bewezen dat ze aansprekend zijn gebleven voor burgers van verschillende steden zoals Rotterdam en Utrecht.

De afloop van de verkiezingsstrijd in 2002 was uiteindelijk in alle opzichten dramatisch. De campagne stopte plotseling toen Fortuyn op 6 mei 2002, drie weken voor de Tweede Kamerverkiezingen, werd vermoord door de geradicaliseerde milieuactivist Volkert van der Graaf. Een volkswoede dreigde in de dagen daarna. Andere partijen voelden zich sindsdien verplicht om de kloof tussen burger en kiezer te erkennen. Al was het maar om de rust te bewaren en de orde in het land te herstellen.¹³⁸

¹³⁶ A. Bos & W. Breedveld, 'Verwarring en onvermogen. De pers, de politiek en de opkomst van Pim Fortuyn', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis*, 1:1 (2002), 39-48.

¹³⁷ *Ibidem*, 45-48.

¹³⁸ Wansink, *De erfenis*, 154-155.

De verkiezingen van 15 mei 2002 werden niet afgeblazen. De LPF deed mee aan deze verkiezingen en behaalde een, voor een nieuwe partij, ongekend aantal van 26 zetels. De uitslag van deze verkiezingen betekende ook het ondubbelzinnig afstraffen van het tweede paarse kabinet. Zowel de PvdA, de VVD alsook D66 gingen er allen hard op achteruit bij deze verkiezingen.¹³⁹

Het CDA was de enige gevestigde partij in de verkiezingscampagne van 2002 die niet recht tegenover Fortuyn kwam te staan. Dit heeft zeker bijgedragen aan het opmerkelijke en onverwachte electorale succes van het CDA bij deze verkiezingen. De jonge en onbekende lijsttrekker Jan-Peter Balkenende had een gunstige positie omdat het CDA zich niet hoefde te verdedigen voor de regeringscoalitie van Paars. Daarnaast was Fortuyn minder kritisch op het CDA omdat hij deze partij als belangrijkste kandidaat voor toekomstige samenwerking met zijn eigen partij beschouwde.¹⁴⁰

Na de verpletterende verkiezingen trad op 22 juli 2002 het eerste kabinet onder de verrassende nieuwe premier Balkenende aan. Dit kabinet stond in het teken van 'herstel en vernieuwing'. Dit was namelijk volgens Balkenende het motto van zijn eerste kabinet. Volgens journalist en historicus Hans Wansink zijn er parallellen te trekken met de missie die het Kabinet-Schermerhorn-Drees had in 1945 waar het gingen om het herstellen van de eenheid en het vernieuwen van de manier van politiek bedrijven door politieke partijen.¹⁴¹

De LPF trad toe tot deze regering en moest daardoor compromissen sluiten. De LPF verloor al snel de kracht van een 'vernieuwende' tegenpartij als regeringspartner. De partij ging bovendien ten onder aan interne ruzies en politiek amateurisme. Boven alles miste ze in veel opzichten hun leider Pim Fortuyn. Hij was toch de centrale figuur die de partij haar bestaansrecht gaf. De LPF was in korte tijd opgezet en kandidaten waren te onervaren en eigenlijk ook te stuurloos zonder duidelijke leider, koers of ideologie.¹⁴²

Op 16 oktober viel het kabinet met de LPF alweer. De regeerperiode van acht maanden was al met al een grote afgang. De partij verloor snel veel kiezers in de daaropvolgende verkiezingen. De LPF werd uiteindelijk in 2008 helemaal opgeheven. Nieuwe bewegingen zoals Trots op Nederland (TON) en de Partij Voor de Vrijheid (PVV) deelden later

¹³⁹ Chorus & De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 275-280.

¹⁴⁰ Wansink, *De erfenis*, 157-160; Chorus & De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 282-288.

¹⁴¹ Wansink, *De erfenis*, 31-32, 167-174.

¹⁴² Chorus & De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 310-335.

meerdere standpunten van Fortuyn, vooral op het gebied van immigratie en integratie. Ook andere gevestigde partijen namen de inhoudelijke politieke agenda van Fortuyn na 2002 gedeeltelijk over. Op deze manier heeft Fortuyn zeker wel een langdurige invloed gehad op de Nederlandse politiek, ook al heeft zijn partij zonder hem weinig kunnen bewerkstelligen.¹⁴³

De roep om 'nieuwe politiek' verdween na 2002 grotendeels uit het politieke debat. De lijsttrekkers van nieuwe anti-immigratiepartijen, zoals de voormalig minister van Vreemdelingenbeleid en Integratie tussen 2003 en 2006 Rita Verdonk van TON (die uit de VVD stapte na een conflict over wie de partij moest leiden nadat zij meer voorkeursstemmen had gekregen dan partijleider Mark Rutte) en voormalig VVD-politicus van de PVV Geert Wilders (die uit zijn partij stapte vanwege de felle kritiek die vrijelijk wilde uitte op de islam) hebben zich nooit op een zelfde wijze hebben doen voorstaan op 'vernieuwing' van het Nederlandse politieke bestel zoals Fortuyn dat deed. Ondanks dat zij standpunten op belangrijke inhoudelijke thema's delen zijn zij tot nu toe geenszins het gezicht geweest van een doorbraakbeweging die heeft gestreefd naar stelselmatige vernieuwingen in de Nederlandse politiek.

¹⁴³ Wansink, *De erfenis*, 28.

Conclusies

De vraag die bij dit onderzoek werd gesteld was: *Hoe nieuw was de roep van Pim Fortuyn om 'nieuwe politiek' in 2001/2002 wanneer zijn ideeën over politieke vernieuwing en een partijpolitieke doorbraak worden vergeleken met die van de Nederlandse Volksbeweging (NVB) in 1944/1945 en de Democraten '66 (D'66) in 1966/1967?*

Het antwoord op deze vraag is tweeledig. In bepaalde opzichten was de 'nieuwe politiek' van Pim Fortuyn absoluut wel nieuw en uniek. Fortuyn doorbrak in 2001/2002 een taboe rondom migratie en de multiculturele samenleving en verzette zich hevig tegen het vervagen van politieke polarisatie onder de regeringen van Paars I en II. In 1945/1946 speelde de context van de Tweede Wereldoorlog en de behoefte aan eenheid en het overbruggen van oude ideologische scheidslijnen een veel grotere rol. In 1966/1967 was men veel meer bezig met de roep van geëmancipeerde welvarende burgers die meer invloed wilden op het politieke bestuur en die zich niet langer wilden schikken naar hiërarchie en heilige huisjes. Alle drie de bewegingen zijn dan ook heel nadrukkelijk een product van hun eigen tijd.

Daarnaast was Fortuyn veel meer een representant van een nieuw soort conservatisme. De NVB en D'66 profileerden zich juist heel sterk als progressieve bewegingen. Een ander verschil was dat de vernieuwingsbeweging van Leefbaar Nederland en LPF in 2001/2002 veel meer dan de NVB en D'66 werd gevormd rondom één leider. Ook Van Mierlo en Schermerhorn beschikten over charisma maar juist Fortuyn streefde heel persoonlijk naar macht. Dit laatste bleek wel uit het feit dat Fortuyn de LPF oprichtte toen hij in botsing kwam met de partijtop van Leefbaar Nederland in 2002. Ook was Pim Fortuyn op zoek naar meer idealisme in de politiek. Vooral D'66, en in minder mate ook de NVB,

streefden juist naar meer pragmatisme en naar het loslaten van beginselen en ideologieën in de Nederlandse politiek.

In al deze opzichten waren deze verschillen tussen NVB, D'66 en Leefbaar Nederland overigens veel kleiner dan tussen NVB, D66 en Fortuyn. Leefbaar Nederland zag zichzelf net als de NVB en D'66 als een progressieve beweging. Daarnaast vertoonde Leefbaar Nederland veel gelijkenissen met D'66 in haar ideeën over meer democratisering, meer invloed van burgers op het bestuur en over staatrechtelijke vernieuwingen. De invloed van Leefbaar Nederland in de landelijke politiek is op de lange termijn echter zeer klein gebleken. Pim Fortuyn heeft met zijn LPF veel meer kiezers weten aan te spreken en hij heeft een veel diepere en langdurigere impact gehad op de Nederlandse politiek, zelfs na zijn dood.

Aan de andere kant was de roep om 'nieuwe politiek' van Fortuyn op sommige punten helemaal niet nieuw. Alle drie de bewegingen hebben namelijk gestreefd naar meer democratie en meer betrokkenheid van de burger bij de politiek. Daarbij moet wel gezegd worden dat de NVB veel nadrukkelijker uit was op meer samenwerking tussen bevolkingsgroepen. Pim Fortuyn had, net als in mindere mate ook D'66, juist meer polarisatie in de Nederlandse politiek voor ogen.

Daarnaast veronderstelden zowel Pim Fortuyn en LN alsook de NVB en D'66 aan de vooravond te staan van een 'nieuwe periode' in de geschiedenis. Alle drie de vernieuwingsbewegingen constateerden daarom, ieder in hun eigen periode van opkomst, met veel overtuiging dat het Nederlandse politieke bestel was verroest en verouderd. Zonder radicale verandering in de manier waarop de politiek fungeerde zou het systeem volgens alle drie de bewegingen niet langer stand kunnen houden.

Het ironische is hierbij echter dat het Nederlandse parlementaire stelsel in alle drie de gevallen juist over veel flexibiliteit en een groot aanpassingsvermogen bleek te beschikken. Aanvankelijk was er namelijk telkens sprake van een sterke afwijzing van deze vernieuwingsbewegingen door de gevestigde orde van 'traditionele' ofwel 'verzuilde' partijen. Toch zou het gedachtegoed van alle drie de vernieuwingsbewegingen telkens in grote mate worden ingekapseld en samengesmolten met het al bestaande. Juist het aanpassingsvermogen van de gevestigde politieke partijen maakte het voortbestaan van de nieuwe bewegingen in alle drie de gevallen ook juist moeilijk op de lange termijn. Daarom zijn achteraf gezien, de veranderingen die deze drie vernieuwingsbewegingen bij de gevestigde partijen teweeg hebben gebracht, waarschijnlijk nog hun belangrijkste en meest

invloedrijke verdienste geweest voor de ontwikkeling en het functioneren van het Nederlandse parlementaire partijenbestel. Alle drie de vernieuwingsbewegingen hebben hierdoor zonder twijfel een belangrijke functie gehad in de ontwikkeling van de Nederlandse parlementaire politiek. Zowel als het gaat om de manier waarop partijen zich gingen opstellen tegenover de kiezer als op de manier waarop het Nederlandse politieke partijstelsel sindsdien is ingericht.

Met de bevindingen van dit onderzoek is het dan ook goed verdedigbaar om de opkomst van Pim Fortuyn in 2001/2002 te beschouwen als de derde doorbraakbeweging in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Want ook al heeft de grootste en belangrijkste doorbraak zonder twijfel in 1967 al plaatsgevonden, vanwege het begin van de definitieve ontzuiling van de samenleving in Nederland op dat moment, dan nog kan beargumenteerd worden dat Fortuyn gelijk had in zijn beschouwing dat de verzuiling zijn sporen in 2001 nog altijd sterk naliet in de Nederlandse politiek. De ‘traditionele’ politieke partijen waren namelijk in 2001, ondanks al hun veranderingen, koerswijzigingen en ontwikkelingen over de jaren heen, nog steeds grotendeels via de oude verzuilde politieke scheidslijnen georganiseerd. Ook de ideologieën waarop deze partijen hun standpunten baseerden waren nog steeds in beginsel dezelfde als in de periode 1917-1967. De ontzuiling van de samenleving en van de politiek heeft zich daarbij in de jaren tachtig en negentig verder doorgezet. Dit zorgde in 2001/2002 voor een afgebrokkelde basis van de gevestigde politieke partijen. De opkomst van een vernieuwings- en doorbraakbeweging onder leiding van Fortuyn is daarvan in zekere zin een logisch gevolg geweest.

De gevestigde partijen hebben zich na de opkomst van Fortuyn, net als bij de vorige twee doorbraakmomenten, uiteindelijk goed weten te herpakken en hergroeperen. Toch is het voor deze partijen de laatste vijftien jaar nog altijd lastig om hun electorale basis te behouden. Deze partijen moeten daarnaast steeds hun beginselideeën aanpassen aan de veranderende moderne samenleving. De opkomst van politieke vernieuwingsbewegingen zal daarom ook in de toekomst waarschijnlijk nog wel een relevant en interessant thema blijven in de Nederlandse politiek.

In veel wetenschappelijke studies over Fortuyn, de PVV en soortgelijke bewegingen in andere westerse landen, wordt vaak veel nadruk gelegd op de opkomst van het populisme en op het populistische karakter van al deze partijen en bewegingen. Dit onderzoek toont echter aan dat de manier waarop Fortuyn zich heeft gepresenteerd minder uniek was dan

menigmaal wordt verondersteld. Daarbij toont deze studie aan dat bij het onderzoek doen naar dit soort bewegingen het ook onmisbaar is om te kijken naar de gevestigde partijen en de verzuilde basis waarop deze partijen, vaak nog, zijn gebaseerd. In een veranderende samenleving zullen vernieuwingsbewegingen de beginselen van bestaande partijen namelijk altijd blijven ondervragen. Dit is een logisch en gezond onderdeel van de parlementaire democratie. Meer onderzoek zou daarom gedaan moeten worden naar de doorbraak- en vernieuwingsplannen die fenomenen als Fortuyn ook steeds hebben nagestreefd in de Nederlandse politiek. Dit onderzoek heeft hier een eerste stap toe gezet. Meer onderzoek naar vernieuwingsbewegingen in de Nederlandse parlementaire democratie zullen ons begrip van de ontwikkeling van de Nederlandse parlementaire geschiedenis alleen maar verrijken. Het biedt een ander, breder en minder bevooroordeeld perspectief dan slechts het paradigma van het tot nu toe veel gedane historische en politicologische onderzoek naar populisme in Nederland en Europa. Mensen als Fortuyn zijn niet alleen te vatten in termen van zijnde wel of geen populist. Ook niet in termen van zijnde wel of geen politieke vernieuwer of aanvoerder van een 'derde doorbraak' in Nederland. Veelkleurige en invloedrijke historische figuren kunnen vaak juist vanuit verschillende kanten worden belicht. Het is juist aan de politiekhistorische wetenschap om een zo helder en contrastrijk mogelijk beeld te scheppen hiervan en om dit beeld telkens te blijven aanscherpen vanuit nieuwe blikvelden.

Literatuurlijst

Bronnen:

Brugmans, H., *Nu of nooit*, (Amsterdam, 1945).

Brugmans, H. 'Terugkijkend ... en vooruit', *De Personalist, orgaan van de N.V.B.*, 1:1 (1948).

De Katholieke Volkspartij *Het kan, het moet: het program van de Katholieke Volkspartij*, (Den Haag, 1946).

De Katholieke Volkspartij, *Wat wil de Katholieke Volkspartij?*, (Den Haag, 1946).

De Nederlandse Volksbeweging, *Doorbraak: uitgave van de Nederlandse Volksbeweging*, (Rotterdam, 1945).

De Nederlandse Volksbeweging, *Oproep van de Nederlandse Volksbeweging*, ('s-Gravenhage, 1945).

De Nederlandse Volksbeweging, *Program en toelichting van de Nederlandse Volksbeweging*, (Amsterdam, 1945).

De Partij van de Arbeid, *Urgentieprogram: programma PvdA Tweede-Kamerverkiezingen 1946*, (Amsterdam, 1946).

Democraten '66, *Verkiezingsaffiche D'66*, (Amsterdam 1966).

Democraten '66, *Politiek program van de Democraten '66*, (Den Haag, 1966).

Fortuyn, W. S. P., *Aan het volk van Nederland: de contractmaatschappij, een politiek-economische zedenschets*, (Amsterdam, 1992).

Fortuyn, W.S.P., *Babyboomers: autobiografie van een generatie*, (Rotterdam, 1999).

Fortuyn, W. S. P., *De puinhopen van acht jaar Paars: de wachtlijsten in de gezondheidszorg: een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma*, (Rotterdam, 2002).

Fortuyn, W. S. P., *Droomkabinet: hoe Nederland geregeerd moet worden*, (Amsterdam, 2001).

Fortuyn, W. S. P., *Tegen de islamisering van onze cultuur: Nederlandse identiteit als fundament*, (Rotterdam, 1997).

Fortuyn, W.S.P., *Zonder Ambtenaren: de overheid als ondernemer*, (Rotterdam, 1991).

Initiatiefcomité D'66, *Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie*, (Amsterdam, 1966).

Kohnstamm, P. A., *De toekomstige taak der Nederlandse Volksbeweging*, (Rotterdam, 1948).

Kohnstamm, P.A., 'Vooruitgang of ondergang der westerse beschaving', *De Personalist, orgaan van de N.V.B.*, 2:9 (1949).

Kohnstamm, P. A.; Pompe, W. P. J., Hoetink, H. R., *Personalistisch socialisme: Naar drieërlei fundering*, (Amsterdam, 1945).

Leefbaar Nederland, *Het moet anders en het kan anders!*, (Den Haag, 1999).

Leefbaar Nederland, *Leefbaar Nederland komt er nu aan!*, (Den Haag, 2002).

'Oproep van de Nederlandse Volksbeweging (N.V.B.)', *Vrij Nederland, Je Maintiendrai, Christofoor*, (26 mei 1945).

Poorthuis, F. & Wansink, H., 'De Islam is een achterlijke cultuur', *De Volkskrant*, (9 februari 2002).

Rij, C. van, 'Samenwerking NU: om de West-Europese cultuur', *De Personalist, orgaan van de N.V.B.*, 1:2 (1948).

Scheffer, P., 'Het multiculturele drama', *NRC Handelsblad* (29 januari 2000).

Schemerhorn, W., 'Wat gaan we doen', *Vrij Nederland, Je Maintiendrai, Christofoor*, (25 augustus 1945).

Stam, P. van, 'Personalisme en Federalisme' *De Personalist, orgaan van de N.V.B.*, 1:3 (1948).

Stam, P. van & Ploeg, J.G. van der, 'De Koers van de N.V.B.', *De Personalist, orgaan van de N.V.B.*, 1:1 (1948).

Literatuur:

Albertazzi, D. & McDonnell, D. (red.), *Twenty-first Century Populism: the Spectre of Western European Democracy*, (New York, 2008).

Arendt, H., *The Origins of Totalitarianism*, (New York, 1966).

Asscher, M., *Appels en peren: lof van de vergelijking*, (Amsterdam, 2013).

Bank, J.T.M., *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)*, (Deventer, 1978).

Blom, J.H.C., en Lamberts, E. (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, (Baarn, 2007).

Bornewasser, J.A., *Katholieke Volkspartij 1945-1980: Band I, Herkomst en groei (tot 1963)*, (Den Haag, 1995).

Bos, A. & Breedveld, W., 'Verwarring en onvermogen: de pers, de politiek en de opkomst van Pim Fortuyn', *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis*, 1:1 (2002), 39-48.

Bosman, J. & Kessel, van A., *Parlementaire geschiedenis van Nederland*, (Nijmegen, 2011).

Brinkman, M., *Willem Drees, De SDAP en de PVDA*, (Amsterdam, 1998).

Chorus, J. & Galan de M., *In de ban van Fortuyn, reconstructie van een politieke aardschok*, (Amsterdam, 2002).

Couwenberg, S.W., *Opstand der burgers: de Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*, (Budel, 2004).

Dam, P. van, *Staat van verzuiling: over een Nederlandse mythe*, (Amsterdam, 2011).

Duynstee, F. & Bosmans, J., *Het kabinet-Schermerhorn-Drees (1945-1946)*, (Assen/Amsterdam, 1977).

Furet, F. & Nolte, E., *Fascism and communism*, (Lincoln, 2001).

Harinck, G., Kuiper, R. & Bak, P. [red.], *De Antirevolutionaire Partij 1929-1980*, (Hilversum, 2001).

Have, W. ten, *De Nederlandse Unie. aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941*, (Amsterdam, 1999).

Herwaarden, C. van,, *Chaos en Charisma*, (Amsterdam, 2005).

Holt, J.P., *The social thought of Karl Marx*, (London, 2015).

- Janssen, E., 'De Rooms-katholieke Staatspartij en de crisis 1930-1940', *Jaarboek van het Katholieke Documentatie Centrum*, (Nijmegen, 1975), 39-79.
- Kessel, A. van, "'Waarom toch, waarom heeft Norbert het gedaan?'" De val van het kabinet-Cals in de Nacht van Schmelzer', in: Peter van der Heiden & Alexander van Kessel (red.), *Rondom de nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967*, 353-385.
- Keizer M., *De gijzelaars van Sint Michielsgestel: een elite-beraad in oorlogstijd*, (Alphen aan de Rijn, 1979).
- Kiser, E. & Hechter, M., 'The Debate on Historical Sociology: Rational Choice Theory and its Critics', *American Journal of Sociology*, 104:3 (1998), 785-816.
- Klaassen, W., *De progressieve samenwerking van PvdA, D'66, PPR en PSP, 1966-1977* (Alphen aan den Rijn 2000).
- Klijnsma, M.H., *Om de democratie: de geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946*, (Amsterdam, 2008).
- Koch, J., *Arbraham Kuyper: een biografie*, (Amsterdam, 2006).
- Kossmann, E.H., *De lage landen 1780/1980: twee eeuwen Nederland en België, Deel II 1914-1980*, (Amsterdam/Brussel, 1986).
- Land, van der M.S., *Tussen ideaal en illusie: de geschiedenis van D'66, 1966-2003*, (Leiden, 2003).
- Langeveld, H.J., *De man die in de put sprong: Willem Schermerhorn, 1894-1977*, (Amsterdam, 2014).
- Liempt, A. van, *Na de bevrijding: de loodzware jaren 1945-1950*, (Amsterdam, 2014).
- Lijphart, A., *Verzuiling, Pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*, (Amsterdam, 1968).
- Lucardie, P. & Voerman G., *Populisten in de polder*, (Amsterdam, 2012).
- Manning, A.F. , "'Het bevrijde zuiden': kanttekeningen bij het historisch onderzoek', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 96:1 (Nijmegen, 1981), 184-203.
- Manning, A.F., *Geen doorbraak van oude structuren*, in: L.W.G. Scholten e.a., *De confessionelen. Ontstaan en ontwikkeling van hun politieke partijen*, (Utrecht, 1968), 61-87.
- Mahony, J., & Rüschmeyer, D., *Comparative historical analysis in the social sciences*, (Cambridge, 2003).
- Moore, B. jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, (Boston, 1966).

- Muis, J., *Pim Fortuyn: The Evolution of a Media Phenomenon*, (Amsterdam, 2012).
- Napel, H.M.T.D. ten, *'Een eigen weg': de totstandkoming van het CDA (1952-1980)*, (Leiden 1992).
- Nagel, J., *Boven het Maaiveld*, (Soesterberg, 2001).
- Nolte, E., *Der Faschismus in seiner Epoche: die Action française, der italienische Faschismus, der Nationalsozialismus*, (München, 1973).
- Ornstein, L, *De jonge Fortuyn: De wordingsgeschiedenis van een omstreden politicus*, (Amsterdam, 2012).
- Pauwels, T., *Populism in Western Europe: Comparing Belgium, Germany and the Netherlands*, (London, 2008).
- Pels, D., *Het volk bestaat niet, leiderschap en populisme in de mediademocratie*, (Amsterdam, 2011).
- Perry, J., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994*, (Amsterdam, 1994).
- Peters, K., *Een doodgewoon kabinet; acht jaar paars 1994-2002*, (Amsterdam, 2015).
- Righart, H., *De eindeloze jaren zestig: geschiedenis van een generatieconflict*, (Amsterdam, 1995).
- Righart, H., *De katholieke zuil in Europa: het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*, (Amsterdam, 1986).
- Righart, H. (red.), *De trage revolutie: over de wording van industriële samenlevingen*, (1991, Heerlen).
- Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten sinds 1813*, (Amsterdam, 2005).
- Rooy, P. de, 'Zes studies over de verzuiling', *BMGN – Low Countries Historical Review*, 110:3 (Amsterdam, 1995).
- Rogmans B., *Hans van Mierlo: een bon-vivant in de politiek*, (Utrecht, 1991).
- Rossem, M. van, *Waarom is de burger boos?: over hedendaags populisme*, (Amsterdam, 2010).
- Ruitenbeek, H.M., *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, (Amsterdam, 1955).
- Schermerhorn, W., Drees, W. sr. & Puchinger, G., *Minister-president van herrijzend Nederland*, (Naarden, 1977).
- Schie, P. van, & Voerman, G. (red.), *Zestig Jaar VVD*, (Amsterdam, 2008), 29-34; Van der Land, *Tussen Ideaal en illusie*, 23-25.
- Sleegers, F., *In de debat over Nederland: veranderingen in het discours over de multiculturele samenleving en nationale identiteit*, (Amsterdam, 2007).
- Snel, B., *PIM*, 2 dln (Amsterdam, 2013).

- Snel, B., 'Was Fortuyn wel een populist?', *Civis Mundi: tijdschrift voor politieke filosofie en cultuur*, (2012).
- Stuurman, S., *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen, 1983).
- Thurlings, J., *De wankelende zuil: Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (Nijmegen, 1971).
- Velde, te H., *Van regentenmentaliteit tot populisme: politieke tradities in Nederland*, (Amsterdam, 2010).
- Visser, A., *Alleen bij uiterste noodzaak?: de rooms-rode samenwerking en het einde van de brede basis, 1948-1958*, (Amsterdam, 1986).
- Vos, H. de, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland: in het kader van zijn tijd (deel 2)*, (Baarn, 1976).
- Vossen, K.P.P.S., "Van marginaal naar mainstream?: Populisme in de Nederlandse geschiedenis", *Low Countries Historical Review*, 172:2 (2012), 28-54.
- Vossen, K.P.P.S., 'Een nieuw groot verhaal? over de ideologie van de LPF en PVV.', in: Carla C. Van Baalen (red.), *Jaarboek parlementaire geschiedenis*, 1:1 (2011), 77-85.
- Voerman, G., *De vrijzinnig-democratische traditie: VDB tussen socialisme en liberalisme*, (Amsterdam, 1991).
- Voerman G., (red.), *De conjunctuur van de macht: het Christen Democratisch Appèl*, (Amsterdam 2011).
- Wansink, H.A., *De erfenis van Fortuyn: de Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers*, (Amsterdam, 2004).
- Wirdum-Banning, H. van, *Willem Banning 1888-1971: leven en werken van een religieus socialist*, (Amersfoort/Leuven, 1988), 61-75.
- Wolffram, D., "Populisme verleden tijd?" *Low Countries Historical Review*, 127:1 (2012), 55-74.
- Woltjer, J.J., *Recent verleden: Nederland in de twintigste eeuw*, (Amsterdam, 2005).
- Zwan, A. van der, *Van Drees tot Bos: zestig jaar succes en mislukking: geschiedenis van de PvdA*, (Amsterdam 2008).